ايڪيهين صديءَ جو
جلد پهريون - شمارو پهريون
سال: سيپٽمبر 2008

سنڌي ٻولي

تحقيقي جرنل

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي،
حيدرآباد

ايڪهين صديءَ جو
جلد پهريون - شمارو پهريون
سال: سيپٽمبر 2008

سنڌي ٻولي

تحقيقي جرنل

ايڊيٽر
ڊاڪٽر فهميده حسين

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي،
حيدرآباد

سنڌي ٻولي

تحقيقي جرنل

ايڊيٽر: ڊاڪٽر فهميده حسين
پاڻهن ٻيلي: خالد آزاد
ڪمپوزنگ ۽
گرافڪس: اسدالله ڀٽو
ڇاپو: پهريون
سال: 2008ع
ڇپائيندڙ: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد
ڇپيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ پريس، ڄامشورو
ملهه: 60 روپيا

ISBN: 968_8194_01_0

SINDHI BOLI

Research Journal

Editor:	Dr. Fahmida Hussain
Asst. Editor:	Khalid Azad
Composing & Graphics	Assadullah Bhutto
Edition:	First, 2008
Quantity:	1000
Price:	Rs 60/=
Published by:	Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-3
Fax:	022-9240051
E-mail:	sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	Sindhi Adabi Board Press, Jamshoro

فهرست

1	پنهنجي پاران	ڊاڪٽر فهميده حسين	5
2	ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟	ڊاڪٽر غلام علي الانا	7
3	لاڙي محاوري (لهجي)جا ڪي نوان ڦريل اُچار	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	31
4	شاهه سائينءَ جي شاعريءَ جو بنيادي لهجو ۽ ٻين لهجن جا اهڃاڻ	امداد حسيني	36
5	وچولي جو معياري لهجو	تاج جويو	44
6	ڪوهستاني لهجو	رخمان گل پالاري	60
7	سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳن (Aspirates) جي حقيقت	الطاف حسين جوکيو	72
8	ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال	اسحاق سميجو	93
9	ريڊيو پاڪستان ۽ سنڌي ٻولي	نصير مرزا	108

پنهنجي پاران

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ٽماهي جرنل "سنڌي ٻولي" ٿورڙي گهڻي تبديلين سان جاري ڪري رهيا آهيون. هن کان اڳ اهو ٽالي پر ته ٽماهي هو پر گذريل ستن اٺن سالن کان ڪونه ڇپيو آهي. پر جڏهن ڇپجندو به هو ته سال ڏيڍ ۾ مس وڃي ڪو پرچو نڪرندو هو. انهيءَ جا ڪيئي ڪارڻ ٿي سگهن ٿا، جن ۾ وڃڻ نٿي چاهيان... پر هاڻي هن پرچي کي ترجيحي بنيادن تي هٿ ۾ کنيو اٿئون ۽ ڪوشش ڪنداسين ته هاڻي اهو باقاعدگيءَ سان ڇپجي.

منهنجي اڳيان شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر جي تحقيقي جرنل "ڪلاچيءَ" جو مثال، نمونو ۽ معيار آهي جيڪو مون لاڳيتو ڏهه سال جون 1998ع کان جون 2008ع تائين ايڊٽ ڪيو ۽ ان جا چاليهه پرچا شايع ڪيا، جن ۾ شاهه صاحب جي زندگيءَ، فڪر ۽ فلسفي سان لاڳاپيل ڪيترن ئي پهلوئن تي مقالا شايع ٿيڻ سان گڏوگڏ عمومي طور سنڌي ادب، ٻوليءَ، سماج ۽ ثقافت بابت پڻ سوين اهم تحقيقي مقالا ڇپيا. ان ذريعي نه صرف ٻرک ۽ مڃيل محققن جي نئين تحقيق پڌري ٿي، پر ڪيترائي نوان، نوجوان ليکڪ ۽ محقق سامهون آيا.... ۽ اهو سلسلو هلندڙ چڙهي آئي آهيان. انهيءَ مثال کي سامهون رکي "سنڌي ٻولي " جرنل کي به اهڙو ئي معياري پرچو ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي دائره ڪار ۾ ٻوليءَ سان لاڳاپيل مسئلا ۽ معاملا شامل آهن. ٻوليءَ ۽ ان جي علم يعني لسانيات جي مختلف شاخن ۽

موضوعن کانسواءِ ادب جي ٻولي، دفتري ٻولي، درسي ڪتابن جي ٻولي، سائنس جي ٻولي، سوشل سائينسز (سماجي علمن) جي ٻولي، ميڊيا جي ٻولي، سماج جي مختلف حصن ۾ ڳالهائجندڙ لهجا، محاورا، اصطلاح - هر طبقي ۽ هر شعبي جي ٻوليءَ جي سنڌي روپ بابت مقالا ۽ مضمون ڇاپيا ويندا جن ۾ تحقيق جي پهلوءَ کي اجاگر ڪيو ويندو. مون کي اميد آهي ته هن ڪم ۾ سنڌ جا عالم، اديب، محقق، استاد، شاگرد ۽ عام پڙهندڙ مون سان اڳين ئي تعاون ڪندا، جيئن اڳ ۾ ڪيو اٿن. اڳي جيان هاڻي به نوجوان ليکڪن خاص ڪري تحقيقي حوالي سان لکندڙن جي آجيان ڪندس ۽ جيتوڻيڪ به ڪنهن نئين ليکڪ، نوجوان محقق يا ايم فل، پي ايچ ڊي ڪندڙ شاگرد جي مقالي ۾ سُڌ سنوار جي گنجائش هوندي، اها پڻ ڪندس ته جيئن انهن جي رهنمائي ٿئي.

مقتدره قومي زبان جي سهڪار ۽ صلاح سان اردو سنڌي ۽ ٻين پاڪستاني ٻولين جي تحقيقي جرنلن کي هائر ايجوڪيشن ڪميشن (HEC) کان مڃتا ڏيارڻ لاءِ لکپڙهه هلندڙ آهي. اميد ته تمام جلد اهڙو اعلان به ٿيندو. ان ڪري ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي استادن ۽ ايم ايس/ايم فل توڙي پي ايچ ڊي ڪندڙن کي به فائدو ٿيندو.

سڀني پڙهندڙن کي گذارش آهي ته هن پرچي بابت پنهنجا رايا، مشورا ۽ صلاحون اسان کي ڏياري موڪلين، جن جي روشنيءَ ۾ ان کي آئندي بهتر کان بهتر ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

ڊاڪٽر فهميده حسين

ايڊيٽر

ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟

هي بحث ڪو نئون نہ آهي، پر گذريل پنجن ڇهن سالن کان وٺي جيئن ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ويزا ۾ نرميءَ کان پوءِ، ٻنهي ملڪن ۾ سنڌي اديبن جي اچ وڃ ۾ آساني ٿي آهي ۽ انڊوپاڪ جي اديبن جي 2004ع ۾ ڪنويشن کان پوءِ ٻنهي ملڪن مان سنڌي اديب ۽ شاعر اچڻ وڃڻ لڳا آهن، تيئن هي بحث وڌيڪ تيز لڳو آهي. ڪي ٿي اين تان سنڌي زبان جي مهان شاعر 'ارجن حاسد' ۽ ٻئي ساٿيءَ جي ڪلڪتي ۾ ورتل انٽرويوءَ ۾ مون ڏٺو تہ ٻنهي 'ارجن حاسد' بہ تمام گهڻو نااميد پئي نظر آيو ۽ هن ڳالهہ تي گهڻو زور ٿي ڏنائين تہ ڀارت ۾ سنڌي ڀاشا جو ڪو بہ مستقبل ڪونهي. جيتوڻيڪ مون ممبئي، پوني، دهليءَ، آگري ۽ ٻين شهرن جي سفر تي اُتي ادبي ڪانفرنسن ۾ اهو محسوس ڪيو تہ اهڙو حال تہ اسان وٽ بہ آهي. اسان وٽ بہ ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ميرپورخاص، نوابشاهہ ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ هتي جا سرنديءَ وارا وڏيرا، ڪامورا، وڪيل، ڊاڪٽر ۽ جج پنهنجن ٻارن کي سنڌي ڪونہ پڙهائين. ايتري قدر جو حيدرآباد ۾ قاسم آباد جهڙي سؤ في صد سنڌي وسنديءَ واري علائقي ۾ پنجهتر سيڪڙو ٻار گهرن ۾ اردو ڳالهائين. اُن جي مقابلي ۾ ڀارت ۾ 'الهاس نگر' ۾ گهرن ۾ نوانوي سيڪڙو ٻار سنڌي ڳالهائين. خطرو تہ هتي وڌيڪ آهي.

مون ٽماهي "سپون" جي اپريل- مئي- جون 2006ع واري پرچي ۾

ياءُ پريتم ورياٽيءَ جو مضمون پڙهيو جيڪو هن راجستان جي جيسلمير واري خطي جي 1987ع ۾ ڪيل سفر جي باري ۾ لکيو آهي. ان کان پوءِ راجستان، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾، سنڌي جاتين جي هزارين سالن کان آباد هجڻ جي باري ۾ ڪيترو ئي مواد منهنجي نظر مان گذريو آهي، جنهن مان ڪي ڳالهيون مون پنهنجي هن مقالي ۾ شامل ڪيون آهن. ياءُ پريتم ورياٽيءَ جي مضمون جو عنوان آهي: "جيسلمير سرحد جو تهذيبي اڀياس (1987ع)". منهنجيءَ دل ۾ ورهين کان اها ئي آشا رهي آهي ته ڀارت جي اجمير، جوڌپور، جيسلمير، ميواڙ، مارواڙ ۽ ٻارميڙ کان سواءِ ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ وارا ڪيتر جيڪي هونئن ته مون خوابن ۾ ڏٺا آهن، پر دل چاهي ٿي ته روبرو وڃي انهن ماڳن ۽ مڪانن جو ديدار ڪجي. پريتم ورياٽي صاحب جي مضمون، منهنجي پياس اُجهائڻ جي بدران، اُن ۾ ويتر واڌارو ڪيو آهي.

منهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ" ۾ مون، ولئم ولبر فورس ۽ ٻين ڪتابن جي مدد سان ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي پراڻين رياستن، ڄام نگر، راجڪوٽ، گونڊل، جهوناڳڙهه، هالار، مانا وادر ۽ درول وغيره جي باري ۾ ڪجهه ڄاڻ ڏني هئي.[1]

تاريخ جا ڄاڻو ٻڌائين ٿا ته راجستان جي اولهه واري خطي يعني جوڌپور، جيسلمير، مارواڙ، ميواڙ ۽ بيڪانير کان سواءِ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ سان سنڌ جا تمام پراڻا رشتا ۽ ناتا رهيا آهن. انگريزن ته انهن رشتن ۽ ناتن جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهه لکيو آهي، پر ورهاڱي کان پوءِ ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي اديبن ۽ کوجنا ڪندڙن مان منهنجي پياري دوست سرڳواسي ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ ۽ سنڌ مان راءِ چندر چيلهاريءَ ۽ منگهارام اوجها کان سواءِ منهنجي ياءُ هيري ٺڪر، ڄهمون ڇڳاڻيءَ، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ نياڻيءَ ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻيءَ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قائم ۽ رواج ۾ رکڻ لاءِ واکاڻ جوڳو ڪم ڪيو آهي. مثال طور: هيري ٺڪر صاحب، هرياڻا رياست جي هڪ 'هٽ' مان سنڌ جي جهوني شاعر قاضي قادن جا 112 بيت هٿ ڪيا[2]. هوڏانهن راجڪوٽ مان، ڄهمي ڇڳاڻيءَ مهمامتي پراڻ ناٿ جي واڻيءَ جا تمام گهڻا بيت هٿ

ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپايا [3]. ورياڻي صاحب بلڪل درست لکيو آهي تہ:

"سنڌ، جيسلمير، ٻارميڙ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ هڪ ڪامن ڪلچرل زون آهي. سمي سمي تي تاريخي، جاگرافيائي، سماجي ۽ سياسي حالتن جي ڦيرڦار جي باوجود، تهذيب جي لحاظ کان هيءَ سڄي ايراضي هڪ ئي يونٽ پئي رهي آهي." [4]

ورياڻي صاحب بہ انهيءَ راءِ جو آهي تہ هن وشئہ (موضوع) تي هڪ ڊار مضمون لکڻ جي ضرورت آهي، پر منهنجي خيال ۾ هڪ مضمون نہ، پر هن وشئہ تي ڪيئي مضمون، بلڪ ڪيئي ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

لطيف سائينءَ جي ڪلام جو جڏهن اڀياس ڪجي ٿو تہ پتو پوي ٿو تہ جوڌپور، جيسلمير، ٻارميڙ ميواڙ مارواڙ کان سواءِ لطيف سائين ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا بہ ڪيئي ماڳ ۽ مڪان گهميو هو. هن جهوناڳڙهہ جي مشهور تاريخي ۽ ڪلچرل داستان 'سورٺ ۽ راءِ ڏياچ' کان سواءِ ڪڇ جا ڪارا ڏونگر، لاکو ڦلاڻي، لاکو ۽ اوڍڻ، ڍولا مارو، دوارڪا جي مشهور بندر جو پنهنجي رسالي ۾ بيان ڪيو آهي. دوارڪا جو ذڪر ڪندي لطيف سرڪار فرمايو آهي:

ناڻگا ناٿيءَ هليا، هنگلاجان هلي،
ديکي جن دوارڪا، مهيسين ملي،
آڳي جن علي، آءٌ نہ جيئندي اُن ري.

لطيف سائين جو جيسلمير لاءِ چيل هي بيت، جيسلمير جي تاريخ، تهذيب، سماجي ۽ ثقافتي توڙي رومانوي موضوع طرف اشارو ٿو ڪري، پر ان سلسلي ۾ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

تن جيسلميرياڻين جس، جي لي الله ڪارڻ لَنديون.

ساڳيءَ طرح لطيف سائينءَ جو جيسلمير کان مومل جي ماڳ، لُڊاڻي تائين پهچڻ ۽ پنهنجي رسالي جي سُر مومل راڻي ۾ لُڊاڻي جي پراڻن محلن ۽ ماڙين جو ذڪر پڻ اهميت رکي ٿو جنهن جو احوال پاڻ پريتم

وريامليءَ بہ لکيو آهي. مومل جو ماڳ لُڊاڻو جيسلمير جي ويجهو آهي. ڍولا مارو جو تصو بہ انهيءَ پاسي جو آهي. لطيف جي سُورمي ليلا بہ انهيءَ طرف جي هئي تہ وري ڪؤنرو بہ اُتان ئي آئي هئي. هاڻ سوال ٿو پيدا ٿئي تہ اهي تاريخي يا نيم تاريخي احوال ڪير لکندو؟ انهيءَ موضوع تي کوجنا ڪير ڪندو؟

پريتم وريامي صاحب، جيسلمير ۽ ٿر جي مائهن جي لباس ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو سهڻو ذڪر ڪيو آهي، هُو لکي ٿو تہ:

"اڄ جي سنڌ ۾ ڪافي جاتيون، پنجاب، جوڌپور، جيسلمير، ٻارميڙ، بيڪانير ۽ ڪڇ ڪانياواڙ کان صديون اڳ لڏي آيون هيون ۽ سنڌي ٻڻجندي بہ هُو الڳ نظر ايندا آهن."[٤]

وريامي صاحب جيسلمير جي لنگهن، ميراثين ۽ مڱڻهارن جو ذڪر ڪيو آهي. مڱڻهارن جي باري ۾ 1992ع ۽ 2002ع ۾ پي.ايڇ ڊيءَ لاءِ پيش ڪيل ٻن تحقيقي مقالن ۾ بہ ذڪر ڪيو ويو آهي. پهريون مقالو ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جو آهي. ڊاڪٽر جيٺي 1992ع ۾ پي ايڇ ڊي لاءِ هي مقالو ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪيو هو جيڪو پوءِ ڇپايو بہ هئائون، جنهن جي هڪ ڪاپي 2004ع ۾ مون کي ممبئيءَ ۾ ڏني هئائين. هن ڏس ۾ ٻيو مقالو نياڻيءَ ڪشني پي ايڇ. ڊيءَ لاءِ جوڌپور يونيورسٽيءَ ۾ 2002ع ۾ پيش ڪيو هو. اهو مقالو تہ مون ڏٺو نہ آهي، پر ڊاڪٽر ڪشنيءَ جو سپون رسالي ۾ آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر2004ع ۾ ڇپيل مقالو منهنجي نظر مان گذريو آهي. هن مقالي جو عنوان آهي: "راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳائڻا- ڳائيندڙ". حقيقت ۾ نياڻي ڪشنيءَ جي مقالي، مون کي منهنجي هن مقالي لکڻ لاءِ همٿايو. آشا اٿم تہ جڏهن بہ منهنجو اجمير شريف وڃڻ ٿيو تڏهن هن نياڻيءَ جي گهر وڃي سندس پيشاني چُمندس.

اڳ ۾ عرض ڪري آيو آهيان تہ سنڌ، ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ راجستان جي اولهہ واري ايراضيءَ سان سنڌ جا لڳ لاڳاپا، عيسوي سن کان بہ اڳ جا ثابت ٿين ٿا. ايتڪن، سنڌ گزيٽيئر ۾ ڄاڻائي ٿو تہ:

"ڪڇ جو رڻ سنڌ جي ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اوڀر جي سرحد

آهي، جا راجپوتانا کان سمنڊ تائين پکڙيل آهي. اڄ ڪلهه اهو خطو ڪلر ٻڌجي ويو آهي، پر سڪندر اعظم جي هن خطي ۾ اچڻ وقت اهو خطو هڪ نار جي شڪل ۾ هو. اُن نار ۾ سنڌو درياءَ جي پراڻ شاخ، ڪوري ڪاريءَ ذريعي ڇوڙ ڪندي هئي. ڪوري ڪاريءَ تي سنڌ ۾ علي بندر رهموڪي بازار ۽ سنڌڙي بندر آباد هوندا هئا. انهن بندرن، ڪڇ جي ترقيءَ ۽ آباديءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

ڪوري ڪاريءَ ذريعي، سنڌ جو ڪڇ ذريعي، ڏيساور سان واپار هلندو هو سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ ماڻهن، مال ۽ واپارين جي اچ-وڃ ٿيندي هئي."

ٻئي پاسي جاتي تعلقي ۾ گونگڙو ٽاٽ، "سير ڪاري" ۾ ڇوڙ ڪندو هو. سير ڪاريءَ تي 'سنڌو بندر' ۽ مل ڪاريءَ تي 'شاهه بندر' اُن وقت جا وڏا ۽ واپاري بندر هوندا هئا. [6]

سنڌ ۽ ڪڇ جا سياسي ناتا به آڳاٽا آهن. راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (499ع-642ع) ۾ سنڌ جي حڪومت جون سرحدون، اوڀر ۾ 'ڪنوج' تائين ۽ ڏکڻ- اوڀر ۾ سورت بندر تائين هونديون هيون. جڏهن برهمڻ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (642ع- 712ع) ۾ محمد بن قاسم سنڌ ملڪ فتح ڪيو تڏهن ڪيترائي لوهاڻا ۽ ٻيا هندو آباديءَ وارا ماڻهو سنڌ ڇڏي پير وارين غيرمسلم رياستن طرف لڏي ويا. اهڙيءَ طرح سومرن جي حڪومت واري زماني (1010ع- 1351ع) ۾، سومرن جي چوٿين حاڪم 'سنگهار پٽ دودو اول' جي ڏينهن ۾ ڪيچ ڪان وٺي هالاڪنديءَ تائين وارو سڄو ملڪ سومرن جي حڪومت ۾ شامل هو. اهڙيءَ طرح سمن جي دور (1351ع- 1521ع) ۾ به ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا علائقا، سمن جي حڪومت ۾ شامل هئا. انهيءَ ڪري ڪيترين ئي سنڌي قومون، سنڌ مان لڏي ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ وڃي آباد ٿيون. ساڳيءَ طرح ڪيترائي قبيلا انهن علائقن مان لڏي، سنڌ ۾ اچي رهيا. ايتري قدر جو ورهاڱي واري زماني تائين، سنڌ جي ڪيترن ئي قبيلن جا ڇڱا مڙس، ڪڇ ۾ رهندا هئا ۽

ڪڇ ۾ رهندڙ ڪيترين ئي جاتين جا ڇڱا مڙس، سنڌ ۾ رهندا هئا.

ورهاڱي کان پوءِ، سرحدن جي بند ٿي وڃڻ جي ڪري، ماڻهن جي اچ-وڃ جو سلسلو به بند ٿي ويو پر سرحد جي هُن پار راجستان جي بيڪانير، جيسلمير، جوڌپور، مارواڙ ميواڙ ۽ بارميڙ کان سواءِ ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ رهندڙ سنڌي جاتين پنهنجي ٻولي ۽ سنسڪرتيءَ کي اڄ ڏينهن تائين جاري رکيو آهي. ايتري قدر جو سنڌ جي وڏي صوفي شاعر، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جا وڏا ڄاڻو هن وقت به ڪڇ ۾ رهن ٿا. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هيٺ ڄاڻايل ڪڇ جا شاعر، سنڌي ٻوليءَ جا وڏا شاعر آهن:

(i) پير غوث محمد لکپت وارو
(ii) سيد مير صاحب آرڪاٽي وارو
(iii) سيد باقر شاهه ناڙاپي وارو
(iv) عمر لوهار ٻاٽن وارو
(v) سيد قاسم شاهه مڏئيءَ وارو
(vi) سيد منثار شاهه
(vii) ميرڻ ملُوڪ ڪوڙ لکپت وارو
(viii) ڇڱو جت، ۽
(ix) عمر ميندرو وغيره.

هن سلسلي ۾ ماستر محمد سومار شيخ جو ڪتاب 'ڪڇين جا قول' به پڙهڻ گهرجي.

اهڙيءَ طرح سنڌي جاتين جو وڏو انگ، بيڪانير، جيسلمير، جوڌپور، مارواڙ ميواڙ بارميڙ کان سواءِ ڪاٺياواڙ جي اڳوڻين رياستن جهڙوڪ: جهوناڳڙهه، درول، سانتلپور، راجڪوٽ، جام نگر، موروي، واراهي، نوانگر، مانا وادر ٻهاءِ نگر، گوندل، مانڊوي، ماراهي ۽ منگرول کان سواءِ ڪڇ جي ٻني ۽ ٻين خطن ۾ اڄ به آباد آهي، جن جو ذڪر ڪيترن ئي حوالن سان اڳتي ڪيو ويو آهي.

راجستان ۾، خاص اولهه واري ڪيتر ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ڦهلاءَ، خاص

ڪري لوڪ ساهتيہ جي ڦهلاءَ ۾ چارڻن، ڀٽن، ڀانن، ڄاڄڪن، ميراثين، منگڻهارن، لنگهن ۽ ٻين ذاتين جي لوڪ ڪلاڪارن ڪان سواءِ سگهڙن جو وڏو هٿ رهيو آهي. لسانيات (ڀاشا وگيان) جي ماهرن جي اها راءِ آهي ته:

"ناگر اپڀرنش، قديم دور ۾ ساهتيہ جو ذريعو (وهڪ) هئي، جا گجرات، راجسٿان ۽ اُن جي اولهہ طرف واري ايراضيءَ تي ادبي لحاظ ڪان ڇانيل هئي. ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اوڀر ۽ سنڌ جي اوپر واري حصي جا گجرات ۽ راجسٿان جي اولهہ واري ايراضيءَ سان گهاٽا ۽ گهرا ناتا هجڻ سبب، اُن وقت جا سگهڙ ۽ سياڻا پنهي طرفن ۾ ٻنا ڪنهن جهل پل جي پيا ايندا ويندا هئا."[7]

پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي اڳتي لکي ٿو ته:

"اپڀرنش مان جدا جدا ديس ڀاشائون: سنڌي، راجسٿاني، گجراتي ۽ هندي وغيره ڇڄي ڌار ٿيون. اها جدائي عيسوي ٻارهين صديءَ ۾ شروع ٿي، پر پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ صديون سنڌيءَ ۽ اولهہ راجسٿاني لوڪ وهنوار ڀاشا ۾ گهڻو ڦيرو ڪين آيو. حڪومتي ٻوليءَ ۾ برابر گهڻو ڦيرو آهي، پر انهيءَ جو لوڪ ڀاشا تي اثر ٿير ڪو پيو. ڪن سنڌي عالمن، عربي ۽ فارسيءَ ۾ ادبي مهارت حاصل ڪئي، پر عام خلق جي ٻولي سنڌي رهندي آئي، جا اُن وقت اولهہ راجسٿانيءَ کان گهٽي علحدي ڪانہ هئي. ڪي صديون پوءِ، هاٺوڪيءَ سنڌ جي ڪجهہ حصي جو راجسٿان سان سياسي ۽ سموريءَ سنڌ جو راجسٿان سان پنگتي ناتو هلندو آيو."[8]

محترم رائچند چيلهاريءَ جو رايو آهي ته:

"ڪڇ ۽ گجرات جي حاڪمن وانگر، راجسٿان جي راجائن سان، سنڌ جي سوڍن، راٺن ۽ ٻين راجائي ڪل وارن، ماٺتيون ڪيون. امرڪوٽ جي پرمار راجا سوڍي جي ڌيءَ سان لدروي ۽ پونگل

جي يادونسي راجا منڊم راءِ شادي ڪئي."[9]

چيلهاري صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

"ٿرپارڪر جا سوڍا به پنهنجون نياڻيون ڪڇ، مارواڙ ۽ جيسلمير ۾ پرڻائيندا هئا."[10]

اهوئي سبب آهي جو سنڌ جا اولهه راجستان ۽ ڪڇ سان سياسي ناتن کان سواءِ سماجي ناتا پڻ قائم هئا.

ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، ڪڇ جو وڏو عاشق هو. نوڪريءَ واري زماني ۾ وئڪيشن جا ڏينهن ڪڇ ضلعي جي بنيءَ واري حصي ۾ گذاريندو هو. رٽائرڊ ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجي حياتيءَ جو وڏو حصو ڪڇ جي بنيءَ واري کيتر ۾ گذاريائين. اُتي پنهنجو گهر اڏائي، اُتي ئي رهڻ لڳو هو ۽ زندگيءَ جا پويان ڏينهن اتي ئي رهيو ۽ آخري پساهه به اُتي ئي کنيائين. ڪڇ جي باري ۾ ڊاڪٽر گدواڻيءَ ڪيترائي مضمون، مقالا ۽ ٽي چار ڪتاب به لکيا. هن سلسلي ۾ لکيل پنهنجي هڪ ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي زيارت' ۾ ڪڇ واري پنهنجي سفر کي 'سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت' ٿو ڪوٺي. هو لکي ٿو ته:

"ها! اها منهنجي سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت ئي هئي. هر دفعي جڏهن به بنيءَ ۽ ڪڇ ۾ ٻوليائي اڀياس لاءِ ويندو آهيان ته اُن دوري کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ئي سمجهندو آهيان. ڇو ته بنيءَ جو علائقو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي انيڪ پهلوئن کي ساهه سان سانڍي ويٺو آهي."

بنيءَ جي سنڌين، انيڪ ڪشٽ ۽ ڪشالا سهندي به سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکيو آهي. انهن سببن جي ڪري اُتي وڃڻ، اُتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ اُتان جي ڪلچر جو مزو ماڻڻ، ڪنهن به درگاهه تي وڃي سجدي ڪرڻ کان گهٽ ڪونه آهي، يا ڪنهن تيرٿ آستان تي وڃي، اُتي مندر ۾ مورتيءَ اڳيان مٿو ٽيڪڻ کان گهٽ ڪونه آهي.

هر دفعي پنهنجيءَ سنڌي امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ ڏسندو آهيان ۽ اُن جي ٻوليائي قسمن (varieties) جو اڀياس ڪري پنهنجيءَ سنڌڙي امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان ۽ اُن جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان مٿو ٽيڪيندو آهيان."[11]

ڀارت جي علائقن ڪاٺياواڙ ڪڇ، مارواڙ ميواڙ جوڌپور جيسلمير ۽ بيڪانير جي وڏي حصي ۾ ڪيترين ئي هندو ۽ مسلم جاتيون آباد آهن، جيڪي نه فقط سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙيون آهن، پر اُنهن پنهنجو سنڌي ڪلچر به صدين کان قائم رکيو آهي. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، پنهنجي ساڳئي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي زيارت' ۾ لکي ٿو ته:

"هن وقت تائين جيڪي به مقالا يا پي ايڇ. ڊيءَ جون ٿيسزون ڇپيون آهن، اُنهن ۾ ڪنهن به جتن، سمن، سومرن ۽ ڪنيرن وغيره جي ٻوليءَ جي ڪنهن به پهلوءَ جو اڀياس ڪونه ڪيو آهي. نه فقط ايترو پر رچناتمڪ ساهت ۾ پڻ فقط لڏي آيل هندن جا ئي بيان آهن. ڪٿي به ڀارت ۾ رهندڙ جت، سمي، سومري، ٿيٻي، ڪنير، مڱڻهار ۽ ميگهواڙ جي نه زندگيءَ جا بيان آهن ۽ نه ئي اُهي ڪردار ڀارت جي سنڌي ساهت ۾ ملن ٿا، پر سنڌ ۾ ڇپيل ساهت ۾ به ائين نه آهي."[12]

ڊاڪٽر گدواڻي، ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو ته:

"ڪجھ سال اڳ جڏهن به سنڌي لوڪ ساهت جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن ائين ئي چوٽو پوندو هو ته سنڌي لوڪ ادب فقط ڪن ٻڍن وٽ سندن بستين ۾ وڃي بچيو آهي، بچيو ٿيا آهي، بلڪ ٻوين پساهن ۾ آهي، پر اڄ اهوسچ نه آهي. اسان جا سنڌي ڳوٺ، لوڪ ادب جا خزانا آهن. لوڪ سنگيت جا پڻ خزانا آهن، لوڪ ساز ۽ لوڪ ڌنون اڄ به اسين ڀارت جي ڀونءِ تي ئي ٻڌي سگهون ٿا. نڙ چنگ، بوڙيندو بينون ۽ مرلي وغيره سڀ

ساز اچ بہ بنيءَ ۾ جيئن جو تيئن زندھہ آهن. اهو ئي سبب آهي جو پارت سرڪار جي سهاري جيڪو پهريون لوڪ لور (لوڪ لور ۾ فقط ادب نہ ايندو آهي، پر هر لوڪ فن اچي ويندو آهي) تي ورڪشاپ ٿيو هو اهو ڪنهن سنڌي بستيءَ ۾ يا سنڌي ڪئمپ ۾ ڪونہ ٿيو هو پر اُهو ڪڇ جي 'نرونا' ڳوٺ ۾ ئي ٿيو هو. اهو ڳوٺ بنيءَ جي ڪناري تي آهي جتي سنڌ جون جُهونيون ذاتيون اڄ بہ سنڌي ڪلچر کي زندھہ رکڻ لاءِ پنهنجن ويهن ئي نهن جو زور لڳائي رهيون آهن. اهو ورڪشاپ 1978ع ۾ ٿيو هو. ڪجهہ سال اڳ شايد اها ناشدني مجي وجي ها. اهو ورڪشاپ بہ ڪيترن ئي ڀاڳ وندڙن لاءِ زيارت ئي هو."[13]

ساڳئي ڪتاب ۾ پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي حوالي سان، آخري صفحي تي لکيو ويو آهي تہ:

"لوڪ ساهتيہ جي ڦهلاءَ ۾ وڏي هٿي پئي، ڪٿڪن، چارڻن ۽ ڀڳتن ڏني آهي. جڏهن اخبارون ڪونہ هيون ۽ سفر جا وسيلا محدود هئا، تڏهن هي ڀٽ ۽ ڀڳت هوندا هئا جي ديسان ديس رلن ڪندا وتندا هئا ۽ هتان جون خبرون ڪٿي هت پهچائيندا هئا. خشڪ نموني ۾ خبر چار نہ ڏيندا هئا، پر ڪوتا ۽ ڪهاڻيءَ جي روپ ۾. اهڙو ڪو سنڌي ورلي هوندو جنهن ڳاڙهي پڳڙيءَ ۽ اڇي جامي وارو ڀڳت نہ ڏٺو هوندو پيرن ۾ ڇير پائي، جڏهن ڀڳت عام خلق جي وچ ۾ بيهي سازن جي ساٿ سان ڳائيندا، نچندا ۽ ڪهاڻيون ڪٿندا آهن، تڏهن بيا ڪيل تماشا، ناٽڪ ۽ ناچ وسري ويندا آهن.

سنڌ ۾ اها ڀڳت عام وندر لاءِ بلڪل عمدو وسيلو هئي. هندو ۽ مسلمان هزارن جي تعداد ۾ بنا خرچ ڀڳت ڏسڻ ايندا هئا ۽ هڪ ئي وقت ناچ، راڳ ۽ ناٽڪ جو رس وٺندا هئا. اهي ڀڳت ۽ چارڻ ئي آهن، جن اسان جي لوڪ ڪهاڻين ۽ گيتن کي جيئرو رکيو آهي.

هتي هند ۾، لوڪ ساهتيہ ۽ لوڪ سنسڪرتيءَ کي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ رکيو ويٺا آهن سوڍا، سومرا، سما، متوا، جت ۽ ٻيون سنڌي ذاتيون. جي هن وقت ڪڇ جي ٻنيءَ واريءَ ايراضيءَ ۽ ڪن ٻين دور دراز ڳوٺن ۾رهن ٿيون. انهن جي محفل رات جو مچندي آهي ۽ ڀڳت بدران شاهہ لطيف، چڱي جت، سانوڻ فقير ۽ ٻين مڪاني شاعرن جي بيتن، ڏوهيڙن، واين، ڪافين سان رات رنگين ٿي ويندي آهي. وري جو اُن محفل ۾ سنڌي سگهڙ ڏٺون، ڏور، هنر ۽ ڳجهارتون ڏيندا، ونندا ۽ سليندا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جهونن لفظن جي پلٽ پلٽان ڪندا آهن. اهي ڳالهيون نہ رڳو ان محفل کي چار چنڊ لڳائينديون آهن ۽ محفل ۾ شريڪ ٿيندڙن کي وندر ۽ وروندهن ڏينديون آهن، پر اُن ڳالهہ جو ثبوت بہ ڏينديون آهن تہ سنڌي لوڪ ساهتيہ ۽ سنڌي سنسڪرتي جڳان جڳ ڀيٺي جيئي.“(14)

شري ليلارام رچنداڻي، جيئني لالواڻيءَ جي ڪتاب: ”ٻنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب“ جي مهاڳ ۾ 1992ع ۾ لکيو هو تہ:

”هن ڪتاب ۾ بہ جيئني جو ڪيتر محدود رهيو آهي. رڳو ڪڇ ضلعي جي هڪ ننڍي ايراضيءَ تائين آهي جنهن کي ٻني چيو ويندو آهي ۽ جنهن ايراضيءَ ۾ هڪ سنڌي جاتي صدين کان وٺي رهندي ۽ پنهنجي لوڪ ساهتيہ، لوڪ سنسڪرتيءَ کي برقرار رکندي پيئي اچي. وري ٻني ايراضي ڪا گهڻت اهم بہ ڪانهي. ملڪ جي ٻرک مخزنن ۾ اُن جو احوال اچي چڪو آهي.“(15)

شري ليلارام رچنداڻي اڳتي لکي ٿو:

”اِن ڏس ۾ شرف ۽ داد جو ڀهريون حقدار ڊاڪٽر پرسو گدواڻي آهي، جنهن گجرات سنڌي اڪادميءَ جي ساٿ ۽ سهڪار سان، ٻنا ڪنهن اُجوري وٺڻ جي، ٻنيءَ ۾ ڏينهن جا

ڏينهن رهي، اُن ايراضيءَ جو لوڪ ساهتيہ ڪلو ڪيو ۽ اُن کي لکيت ۾ بہ آندائين."[16]

هن ساڳئي ڪتاب ۾ ديوان جيٺو لالواڻي 'پنهنجي طرفان' واري عنوان هيٺ لکي ٿو تہ:

"بني، ڪڇ جو اهو علائقو آهي، جتي اڄ بہ اصلوڪيون سنڌي قومون رهن ٿيون. بني چاليهن ڳوٺن وارو ايشيا جو وڏي ۾ وڏو چراگاهہ وارو علائقو آهي، جتي اڄ بہ سنڌي ٻولي، سنڌي سنسڪرتي ۽ سنڌي لوڪ ادب قائم آهي.

'بنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب' نالي هن ڪتاب ۾ بنيءَ جي جدا سنڌي لوڪ ادب جي صنفن جي مواد کي ڪٺو ڪري پيش ڪيو ويو آهي. هن لوڪ ادب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جدا جدا اُپ ڀاشائن: سوڍڪي، جتڪي، ڪڇي، ڍاٽڪي ۽ ٿريءَ جا لفظ جيئن جو تيئن ڏنا ويا آهن ۽ بنيءَ جي ڪڇهرين ۾ جهڙي انداز ۽ لهجي ۾ ان جا لوڪ پيش ڪندا آهن. اُهو انداز ۽ لهجو پڻ جيئن جو تيئن قائم رکڻ جي ڪوشش ڪيل آهي."[17]

'سپون' رسالي جي آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر 2004ع واري پرچي ۾ ڊاڪٽر جيٺي لالواڻي صاحب جو مقالو ڇپيو آهي، جنهن جو عنوان آهي: "بنيءَ جا لوڪ گيت". انهيءَ وشئہ تي ئي، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻي صاحب پي ايڇ. ڊي ڊگريءَ لاءِ مقالو لکيو هو جيڪو هن ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ 1992ع ۾ پيش ڪيو هو. بنيءَ جي جاگرافيائي بيهڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر لالواڻيءَ سٺي ڄاڻ ڏني آهي. هُو لکي ٿو:

"بني يا اُن جي آسپاس جي ايراضيءَ ۾ ڪو بہ شخص سنڌ مان ويندو آهي تہ چوندا آهن تہ فلاڻو سنڌ مان آيو آهي، يا چوندا آهن تہ اسان جي شهر ۾ سنڌي آيو آهي. حقيقت ۾ اهو شخص بنيءَ يا ڪڇ جي ڪنهن حصي مان ئي آيل هوندو آهي."[18]

ڊاڪٽر جيٺي ائين بہ ڄاڻايو آهي تہ:

"شاھ صاحب، ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾ ڪيرو جمرو ھبو ۽ لوٺو جيڪي جبل آھن، اُنھن جو به ذڪر پنھنجن رچنائن ۾ ڪيو آھي."[19]

ڊاڪٽر چيتو صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

"ٻنيءَ ۾ جت، متوا، نوڙيه ھنگورجا، جوڻيجا، سما، سومرا، ريباڙيه پني، ھالي پوتڙا، لوھاڻا، سوڍا، ڪولھي، نڙتيان ميگھواڙ وغيره جدا جدا قومون، ڳوٺن ۽ قبيلن ۾ رھن ٿيون، جيڪي پاڻ کي سنڌي سڏائيندا آھن ۽ سنڌي ڳالھائيندا آھن، منجھن ڪيترين ئي سنڌي ريتيون رسمون اڄ به قائم آھن. پھراڳ ڪاڏ خوراڪ، رھڻي ڪھڻيءَ ۾ ھُو سنڌي ئي آھن. سنڌي سنگيت ۽ سنڌي ڪچھريءَ جو لطف، ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾ مانڻي سگھجي ٿو. ٻنيءَ جي سگھڙن وٽ اڄ به سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌي لوڪ گيتن جا قيمتي انبار پريا پيا آھن، جن کي ھو وقت به وقت ڪچھرين ۾ پيش ڪندا آھن."[20]

ڊاڪٽر چيتو لالواڻي اڳتي لکي ٿو:

"حاصل مطلب ته ٻنيءَ جا ڳوٺ، پارت ۾ سنڌين جا ڳوٺ آھن، جتي سنڌي لوڪ ادب ۽ لوڪ سنسڪرتي زنده آھي. ٻنيءَ جون ڪيترين ئي قومون پير پٿوري کي پوڄينديون آھن ۽ چيٽي چنڊ جي ڏينھن، ان جو ميلو لڳائينديون آھن. ٻنيءَ جا لوھاڻا، 'دريا لال' جي پوڄا ڪندا آھن ۽ چيٽي چنڊ ڏام ڌوم سان ملھائي ڳائيندا آھن:

جُھولي رتناڻي، جُھولي رتناڻي، لائق لال اُڏيرو
رتناڻي راجا، جُھولي رتناڻي، جُھولي رتناڻي راجا
آھي ته پير پليرو رتناڻيءَ راجا، لال اُڏيرو."[21]

ڊاڪٽر چيتو اڳتي لکي ٿو:

"ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت، هن علائقي جي ماحول ۽ سماجڪ جيون جي عڪاسي ڪن ٿا. گيت لئه، رس، تال ۽ ڀاءَ سان ڀرپور آهن. جيڪي ٻڌڻ واري جي دل ۽ دماغ تي ڇانئجي وڃن ٿا. ٻنيءَ جي گيتن ۾ گوناگونيت پڻ آهي ته خوشيءَ جي گيتن ۾ نصيحتون آلاپيل آهن." [22]

ڊاڪٽر لالواڻي صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن جي قسمن تي نظر ورائجي ٿي ته ظاهر ٿي بيهي ٿو ته ڊاڪٽر بلوچ صرف مسلمانن جي سنڌي لوڪ گيتن کي ڪٽي جدا جدا قسمن ۾ ورهايو آهي ۽ هندن جي پوڄا، ڌارمڪ پرمپرا جي گيتن کي پنهنجي ڪتاب ۾ شمار نه ڪيو آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر ڀارتيءَ وري هندن جي سنڌي لوڪ گيتن طرف وڌيڪ ڌيان ڏنو آهي. پر هڪ حقيقت اها به اُڀري اچي ٿي ته ٻنهي ودوانن جي لوڪ گيتن جي قسمن کي جوڙجي ته چاڻ پوي ٿي ته سنڌي لوڪ گيت سنڌيءَ ۾ تمام جهجهي انداز ۾ آهن. اُهي سنڌ ۽ سنڌي بستين ۾ ڇپي ڇپي تي ڳاتا وڃن ٿا.

جيئن ته ٻنيءَ ۾ ڄت، سما، سومرا، متوا ۽ نوتيار وغيره سنڌي مسلمان قومون آهن. لوهاڻا، ڪولهي، ڀانوڀالي، سوڍا، ميگهواڙ ۽ ريباڙي وغيره هندو سنڌي آهن. جنهن ڪري ٻنيءَ ۾ ٻنهي قسمن جي لوڪ گيتن جون روايتون اسان کي ملن ٿيون. جيئن ته سيني طبقن، قبيلن جا رواج پنهنجا، ريتيون پنهنجون، رهڻي ڪهڻي پنهنجي، سنسڪار پنهنجا، وشواس پنهنجا پنهنجا آهن، اُن ڪري انهن سيني جي نمائش ٻنيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن ۾ ٿئي ٿي." [23]

ڊاڪٽر جيٺي هڪ خاص نقطي تي پنهنجي هن مقالي ۾ لکيو آهي. هُو لکي ٿو ته:

"هتي اهو ذڪر ڪرڻ بہ واجب ٿيندو تہ شاهہ صاحب، سنڌ جو سرتاج شاعر تہ آهي ئي، پر گجرات ۽ ڪڇ جي سنت ڪوين جو بہ 'سرتاج شاعر' ڪري سڏيو ويندو آهي. سئوراشٽر، ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جو ادب، شاهہ صاحب جي ڪلام کان سواءِ چٽڪ آڏورو اڌورو آهي. شاهہ صاحب خود لس ٻيلي کان ٿيندا، ڪڇ پهتا هئا. ٻنيءَ جي ميڙن، ملاکڙن، ڪچهرين ۽ درگاهن تي شاهہ صاحب جو ڪلام ڳاتو ويندو آهي. ٻنيءَ جا سگهڙ، جت ۽ پيا فقير، گايڪ، شاهہ صاحب جا سچا شيدائي آهن." [24]

'ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت' جي موضوع تي، منهنجي سائينءَ مرليڌر جيٽلي جو مقالو سپون رسالي جي جنوري- فيبروري ۽ مارچ 2004ع واري پرچي ۾ ڇپيو آهي. اهو مقالو حقيقت ۾ ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جي، 1992ع ۾ پي ايچ ڊيءَ لاءِ پيش ڪيل مقالي جو هڪ جائزو آهي. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر محمد اسماعيل شيخ صاحب جي گهر ۾ هندستان مان آيل ڊاڪٽر جيٽلي ۽ ٻاءِ هيري ٺڪر جي مان ڏنل دعوت ۾ پنهنجي ڪيل تقرير جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب پنهنجيءَ تقرير ۾ فرمايو هو:

"سنڌي ٻوليءَ ۽ لوڪ ادب جو دائرو فقط سنڌ جي سياسي حدن اندر محدود نہ آهي. پاڪستان ۾ سنڌ صوبي کان ٻاهر بلوچستان ۽ ڏکڻ پنجاب (ملتان، بهاولپور، ديرا غازي خان وغيره) جي ايراضين ۾ بہ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ آهي ۽ اُتي پڻ اسان کي لوڪ ادب جي کوج ڪرڻ گهرجي.

ڀارت ۾ راجستان ۾ جيسلمير، جوڌپور ۽ ٻارميڙ وارين ايراضين ۽ گجرات ۾ ڪڇ ۽ سؤراشٽر وارا ڪيترا اهڙا آهن، جتي سنڌيءَ جون اُپڀاشائون ڳالهايون وڃن ٿيون ۽ اُتي پڻ زباني روايتن ۾ سنڌي ٺصا ۽ ڪهاڻيون ۽ سنڌي لوڪ گيت موجود آهن، جن جي گڏ ڪرڻ طرف سنڌ جي عالمن جو خير ڪو ڌيان ويو آهي.

شاهہ لطيف جو ڪلام اولهہ راجستان ۽ ڪڇ جي عوامي ڳائيندڙن وٽ، زباني روايتن ۾ محفوظ آهي. اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ ڀارت ۾ سنڌي لوڪ ادب جي تحقيق ڪندڙن جو ڌيان اِن طرف ويو آهي. جينت ريلواڻي، سنڌ ۽ گجرات جي رشتن ناتن تي چڱي وقت کان لکندو رهيو آهي. اجمير جي هندي ليڪچرار ڊاڪٽر شريمتي ڪشني ٿلواڻي کيماڻيءَ، اولهہ راجستان ۾ پرچلت سنڌي پريم ڪٿائن تي کوج ڪري، جوڌپور يونيورسٽيءَ مان، ڊاڪٽر آف فلاسافيءَ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. ساڳيءَ طرح ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ بہ ڪڇ جي ٻني ڪيتر ۾ مرُوج سنڌي لوڪ ادب کي ڪٺو ڪرڻ ۽ اُن جو تحقيقي ابياس ڪرڻ جي ڏس ۾ اڳتي وک وڌائي آهي.[25]

سپون رسالي جي ساڳئي پرچي ۾ شري پدم ديودت شرما 'پدم راج' جو محترم تاجل بيوس جي اوپيرا 'مومل راڻو' تي ھڪ نهايت ئي اهم تبصرو ڇپيو آهي. هن تبصري ۾ احترام جي لائق ليکڪ لکيو آهي تہ:

"جيسلمير ۾ مومل راڻي جو داستان لوڪن ۾ مروج آهي تہ اُتي جي سرڪاري هوٽل جو نالو 'مومل' آهي. ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هن داستان کي راجستان ۾ ڪيتري نہ گهڻي مقبوليت آهي."[26]

آءٌ يقين سان چوان ٿو تہ موسيقي ۽ اوپيرا يا بيلي جي باري ۾ جيتري ڄاڻ شري پدم ديودت رکي ٿو، اوتري هت سنڌ ۾ شايد ئي ڪو صاحب رکندو هجي. منهنجيءَ دل چاهيو ٿي تہ شري ديودت، مومل جي ماڳ ۽ مڪان جي باري ۾ ڪجهہ وڌيڪ لکي ها ڇاڪاڻ تہ اسان جهڙن کي اُن طرف رائج لوڪ ساهتيہ خاص ڪري سنڌي لوڪ ساهتيہ جي ڪا بہ خبر ڪانهي.

اولهہ راجستان ۾ رائج سنڌي لوڪ ساهتيہ جي باري ۾ 2002ع ۾ محترمہ ڪشني ٿلواڻيءَ جوڌپور يونيورسٽيءَ ۾ پي ايچ ڊي ڊگريءَ لاءِ جيڪو مقالو پيش ڪيو هو اهو معلوماتي مقالو آهي. ان ۾ هن سلسلي ۾ لکيل

پراڻن بيانن جي پنيرائي ڪئي آهي. ڊاڪٽر ڦلواڻيءَ جي ٿيسز ته اجا مون ڏٺي ڪانهي، پر پاڻ هن مقالي ۾ لکي ٿي ته:

”راجستان ۾ سنڌي گائڪيءَ جي روايت اوترو ئي قديم آهي، جيترو هتي جو عوام. اُتي ته لوڪ ساهتيه جي هر هڪ صنف، مثلاً: لوڪ ڪٿا، لوڪ گيت ۽ لوڪ ناچ وغيره، سموري لوڪ جي ملڪيت هوندي آهي ۽ اُن کي قائم رکڻ ۾ سموري لوڪ جو يوگدان هوندو آهي. هن جي پڙهندڙن جو پتو نه هوندو آهي جو پيءُ کان پٽ، ماءُ کان ڌيءُ، سس کان ننهن ۽ گهوٽ کان زال تائين، نديءَ وانگر پروهات ٿيندو رهي ٿو. پر راجستان ۾ پيشيور ڳائڻن جي مختلف گروپن هن روايت کي وڌيڪ سگهارو ڪري جيئرو رکيو آهي، جن ۾ لنگها، مڱڻهار هندو ڍولي، مسلم ڍولي، ميراثي، ڀاپوجيءَ جا ڀوپا، ديو نارائڻ يا بگڙاوتن جا ڀوپا، ماتا جيءَ جا ڀوپا وغيره.

ورهاڱي کان اول اولهه راجستان جو سمورو حصو سنڌ صوبي سان جڙيل هو جنهن کي ”ٿر“ (ٿار پرديش) چئجي ٿو. ورهاڱي بعد جيڪو حصو ڀارت جي حد ۾ آيو اُتي سنڌي سنسڪرتي پنهنجي جيئري جاڳندي روپ ۾ قائم آهي.“[27]

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

”سنڌ (پاڪستان) جي سرحد سان لڳل راجستان جو اٽڪل 100 کان 125 ڪلوميٽر کيتر جنهن کي ’گهاٽ‘ (گهٽ) چئجي ٿو اُن ۾ رهندڙ اڄ به سنڌي ڀاشا جو استعمال ڪن ٿا. ٿار کيتر جو ٻن ملڪن (هندستان ۽ پاڪستان) ۾ ورهائجي وڃڻ ڪري ڀاشائي حالت ۾ ڪو به فرق ڪونه آيو آهي.

حقيقت ۾ ٿار جو ريگستاني کيتر، سنڌي ڀاشا جو بنيادي کيتر آهي ۽ هتان جي ڪڻ ڪڻ سنڌي سڀيتا، سنسڪرتي ۽ سنگيت جي رنگ ۾ رڱيل آهي.“[28]

ڊاڪٽر ڪشنيءَ اڳتي لکيو آهي ته:

"سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ جا رکشڪ (بچائيندڙ) خاص ڪري لنگها ۽ مڱڻهار جاتيءَ جا مسلمان آهن. اهي راجستان جي اُتر- اولهه حصي ٻاڙميڙ، جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير ۾ آهن. انهن جا گهڻا ڪٽنب جيسلمير نالي پراڻي رياست ۾ رهندا آيا آهن. سياسي ۽ جاگرافيائي نظر کان اهي حصا ڀارت ۽ پاڪستان جي سرحد جو نرماڻ ڪن ٿا. ان ڪري ظاهر آهي ته هن جاتيءَ جا گهڻا ڪٽنب اڄ به ٻنهي ملڪن جي سرحدي کيترن ۾ آهن: هڪ ٻئي وٽ اچن وڃن ٿا. لوڪ ڪلا جاڻو ماهر ڪومل ڪوٺاري 'چرمي' نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لنگها جاتيءَ جي هڪ شخص جي 'ونش' جو سلسلو گڏ ڪندي لکيو آهي:

"اڄ جا لنگها نوجوان پنهنجون ڇهه پيڙهيون اڳ تائين هندو ڌرم جا مڃيندڙ هئا ۽ اتهاسڪ ڪارڻن ڪري هنن اسلام ڌرم قبول ڪيو." (29)

پنهنجي پي ايڇ. ڊي جي کوجنا جي ڪم دوران، ڊاڪٽر ڪشنيءَ جي جن لوڪ ڳائڻن سان واقفيت ٿي هئي، اُنهن جا نالا به ڄاڻايا اٿس. اُهي لوڪ ڳائڻا هئا:

"پونگر خان مڱڻهار، ڪيڙا خان، بادو خان ميراثي، پيڪو خان مڱڻهار، سانوڻ خان، بيجل خان. اهي سڀ ٻاڙميڙ ۽ اردگرد جي ڳوٺن جا هئا. اهڙيءَ طرح ڪرٽا ڀيل، حاجي خان، صديق خان، راجا خان، مُولا خان، جيسلمير ۽ آس پاس جا هئا. عزيز خان، لنگها ڳوٺ ديداسري (جوڌپور) جو ويٺل هو." (30)

ڊاڪٽر ڪشني لکي ٿي ته:

"اهي سڀ لوڪ ڳائڻا لئه ۽ سنگيت جا ماهر، سُرن جا جادوگر آهن، جيڪي پنهنجي ساٿي ڳائڻن ۽ سازن سان گڏ،

جنهن وقت ڳائيندا آهن ته ٻڌندڙن جو پتو ئي پاڻي ٻڌجي ويندو آهي. هي لوڪ قصا، پريم ڪهاڻيون، بيت، ڏوهيڙا، ڏور، ڪافي، ڪلام ۽ وائي وغيره سنڌي شعر ۽ سنگيت جا ڪيترائي روپ ڳائيندا آهن. انهن جي ڀاشا، ڀاو ۽ سنگيت روحاني لڳندا آهن. ان ڪري ٻڌندڙ به روحاني آنند جي ساگر ۾ ٽٻيون ڏين ٿا." [31]

هوءَ اڳتي لکي ٿي ته:

"شاهه جي رسالي جا جيڪي سُر آهن. هي اڻ پڙهيل گائڪيءَ جي روپ ۾ ڳائيندا آهن. سنڌين لاءِ ڪيڏي نه فخر جي ڳالهه آهي جو اسان جو شعر، اسان جو سنگيت اسان جي فيلسوفي هي غريب مسڪين ڪيترين ئي پيڙهين کان سنڀالي ويٺا آهن. اسان جي هڪ پيڙهي به پنهنجي عاليشان وراثت کي سنڀالي نه سگهي آهي.

لوڪ ڳائڻن کي سنڌ جي نه ڄاڻ ڪيترن ئي صوفي شاعرن جو شعر ياد آهي. قاضي قادن، شاهه عنايت، شاهه عبداللطيف، مٺار فقير، بابا بلهي شاهه، بابا فريد، صاحب ڏنو سچل سرمست، صادق فقير، عالم خان، ميرو ساوڻ، روحل فقير، مراد خان ۽ قاسم وغيره. انهن شاعرن جو شعر جنهن ٻوليءَ ۾ آهي. لوڪ ڳائڻا انهيءَ ٻوليءَ ۾ جيئن سنڌي، پنجابي، سرائڪي، ٿريلي ۽ ڪڇي وغيره ۾ ڳائي ٻڌائيندا آهن.

هنن قصن کان علاوه لالي جي ڳالهه، مورڙو مگرمڇ، دودو چنيسر، ريبو شهزادي، بروا بادشاهه، يوسف زليخا، راجڪماريءَ عائشه ۽ نه ڄاڻ ڪيترائي قصا ڳائيندا آهن. عمرڪوٽ جي باري ۾، ٻارميڙ جي باري ۾، جيسلمير جي باري ۾ ڪيتريون ئي ڳالهيون ڳائيندي سندن گائڪيءَ تي خمار ڇانئجي ٿو وڃي، نتيجتاً ڳائڻي سان گڏ ٻڌندڙ به بي خود ٿي جُهومڻ لڳي ٿو." [32]

ڊاڪٽر ڪشني اجا به اڳتي لکي ٿي ته:

"راءِ ڏياچ جي قصي ۾ جنهن ۾ چارڻ جي سنگيت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، هنن لوڪ ڳائڻن جي پرمپرا اُن ڪان به پراڻي آهي. هيءَ نه چارڻ ڪيترن سالن ڪان راجستان جي اُتر-اولهه ڀاڱي ۾ ۽ سنڌي توڙي گجراتي ڀاشا ڳالهائيندڙ ڪيتر جي ماڻهن جي هردي ۾ وسيل قصا ڳائيندا رهيا آهن. لوڪ ڳائڻا، راج ڪوي ڪونه هئا، پر لوڪ ڪوي ضرور هئا. هو ڳائڻا به هئا ته هنن ۾ ڪوي پرورتي به جنم جات ۽ ڪُل جي پرمپرا ڪان قائم هُئي. هُو آشو ڪوي به هئا ۽ جن جن جي پرمپرا سان قائم لوڪ قصن ۾ ڪجهه نه ڪجهه پنهنجون سٽون به جوڙيندا ويندا هئا.

اڄ سوين سال گذري وڃڻ بعد به سندن چالو پيڙهيءَ ۾ پڻ پنهنجي ڀڏنڌن کي پنهنجي سُرن جي جادوءَ سان ٻڌي رکڻ جي سگهه موجود آهي. سنڌي لوڪ ساهتيه جو هيءَ وڻندڙ رومانچڪاري پکش پڙهڻ يا ٻڌڻ سان سمجهه ۾ نٿو اچي سگهي. اهو ته پنهنجي شخصيتي ڪنن ۽ اکين سان ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ٿي ضروري آهي. اهو عجيب سمو ۽ اُن جو هيءَ رومانوي رنگ اڄ به ڏيهه پرڏيهه ۾ ڀڏنڌن کي پنهنجي روماني سنگيت ۽ لوڪ اتسون (جلسن) ۾ ڇڪيندو رهي ٿو."[33]

ڊاڪٽر ڪشني به ڀاءَ ورياڻي واريءَ شڪايت کي ورجايو آهي ۽ لکي ٿي ته:

"الهندي راجستان جي ٿار ڪيتر ۾ مارواڙي ۽ سنڌي ڀاشا جي هڪ وسيع لوڪ گائڪي پرمپرا آهي. مارواڙي لوڪ-گائڪيءَ کي ڦلڻ ڦولڻ جو ڪم راجستان جا عالم سرڪاري ۽ خانگي سنستائن جا عملدار پنهنجو پورو سهڪار ڏيئي وڌائين ٿا. ڀارن. وڏن ۽ بزرگ لوڪ ڪلاڪارن لاءِ اسڪالرشپ طئي ڪيل آهي. جڏهن ته سنڌي ڀاشا جي جيڪا ايتري وسيع لوڪ روايت آهي، اُن جو ڪو قدردان ڪونهي. مون پنهنجي اکين سان ڏٺو ته سنڌيءَ جا لوڪ ڳائڻا، سنڌي ڪلام ڪافيون، بيتن جون

ڪجهه سٽون ڳائي، چپ ٿي ويندا هئا ۽ مون کي چوندا هئا ته اسان جا ڪريون. سوين گيت ڪلام اسان کي ايندا هئا. نه ڳائڻ ڪري اسان اُهي ڀلجي ويا آهيون. مان چپ چاپ پنهنجي هن وسيع وراثت جي زوال (پَتَن) کي ڏسندي رهندي هئس. هڪ ته هن کيتر ۾ جاڻ وڃڻ جيترو ڏکار پوندو آهي، ٻيو سنڌ پاسي وڃڻ جا هنن جا رستا بند ٿي ويا آهن. هندستان جا سنڌي پنهنجي وراثت کي ڀلجي ويا آهن. هاڻي ويچارا هي مسڪين مارووڙا پنهنجي روح رهاڻ هن سنگيت سان پيا ڪندا آهن. پر ڪيستائين؟ ضرورت آهي سنڌي ڀاشي سنسڪرتيءَ جي لوڪ گيتاتمڪ روپ کي پوريءَ طرح محفوظ رکڻ جي. مان هن منچ تان سڀني کي هڪ دفعو وري وينتي ٿي ڪريان ته پنهنجي هن وسيع وراثت کي بچائڻ جي، جيڪا اچڻ واريءَ پيڙهيءَ کي راهه ڏيکاريندي ۽ اچڻ واريون پيڙهيون، پنهنجي هيءَ وراثت بچائي، ان تي ناز ڪنديون.“(34)

ورياڻي صاحب به ان سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

"جيسلمير جا ماڙهو پاڻ کي سنڌي ڪوٺائڻ ۾ فخر وٺندا آهن. سچ پچ هو آهن به وشال سنڌ جا لوڪ. ساڳي حالت آهي ٻارميڙ ڪڇ ۽ سؤراشٽر جي ماڻهن جي، پر اسان پنهنجيءَ تنگدليءَ ڪارڻ کين پرائو ڪوٺي، سنڌي جاتيءَ کي ننڍڙو جامڙو ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي سازينده ڳائڻا ۽ ڪلاڪار سڀ انهن پاسن جا آهن.“(35)

ورياڻي صاحب، پنهنجي انهيءَ ساڳئي مضمون ۾ پنهنجي انهيءَ سنسڪرتيءَ کي ڀارت ۾ بچائڻ لاءِ هڪ رٿ به ڏني آهي، جنهن جي ڀارت ۾ شري سريش ڪيسواڻي، لڇمڻ ڪومل، جهمٽمل واڌواڻي، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ ۽ ٻين انهن سنڌي سرڪاري يا غير سرڪاري سنستائن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي ڏيڻ گهرجي. ’گجرات سنڌي اڪادمي‘ ۽ ٻيا ادارا ته ڪجهه نه ڪجهه ڪري رهيا آهن. پر ’نئشنل سينٽر فار ڊيولپمينٽ آف

سنڌي لئنگئيج' ڪان سواءِ، خانگي طور بہ ڪونہ ڪو قدم کڻڻ گهرجي. پيا ۽ ورياٽي لکي ٿو تہ:

"هر سال فيبروري مهيني ۾ ٽن ڏينهن جو 'مارو ميلو' لڳندو آهي. هي ميلو ٽورسٽ کاتي ۽ انفرميشن ڊپارٽمينٽ جي سهڪار سان لڳندو آهي. هڪ شاهي ميدان تي (جو لڳ ڀڳ قلعي جي پٺ ۾ آهي)، ملهہ ڪشتي، ديسي رانديون، اُن جا ڪسرتي ڪرتب، گهوڙن جي ڊوڙ مردن جي تلواري لڙائي، سندن ڪپڙن جي چمڪ ڌمڪ، جدا جدا پڳڙيون ۽ پٽڪا، ڌوتيون ۽ سُٿڻيون، چوڙيدار پشجاما، قميصون ۽ ڪڙتا، هٿيار ۽ ڪرتب، سهڻيون ۽ چمڪندڙ موجڙيون ۽ جُتيون، اُنهن تي زريءَ جو ڪم، چيلهہ تي ٻڌل پٽا، ڪمر ۾ جلويدار مياڻ ۽ اُن ۾ شمشير (تلوار) ڏسڻ لائق هئا. اُن کان سواءِ زالن جا گيت، سنگيت، آلاپ، نرتيہ واري واري سان ڏيکاريا ويا. ڪڏهن جوڌپور تہ ڪڏهن بارميڙ، ڪڏهن جيسلمير تہ ڪڏهن بيڪانير ۽ گجراتي گيت، گربا ۽ نرتيہ.

هي جلويدار گيت ڏسي حيرت ۾ پئجي وياسين. اوچتو پڌراڻي ڪيائون تہ هي 'ويسٽرن انڊيا ڪلچر' جو منظر آهي پر مون کي 'مراڻي ۽ سنڌي ڪلچر' جا ڪي بہ اسم نظر نہ آيا. ايرڪا ٿي رهي هئي تہ اسين بہ جيڪر پنهنجا نجي پروگرام بانيڪارن معرفت پيش ڪرايون ۽ هر سال سنڌي ڪلا ۽ ڪلاڪارن کي اوچ ڏيون ۽ ان لاءِ سنڌي ڊانس، ڊراما سنگيت ۽ نرتيہ اڪادمي کوليون.

هتي هڪ ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ شايد موزون ٿئي، سو هيءَ تہ مرڪزي سرڪار جي ڪلچر وياڱ طرفان، هر پرانت ۾ 'سانگ اينڊ ڊراما ڊويزنس' کوليا ويا آهن. سرڪار کي لڳاتار ڏهہ سال لکندا رهياسين تہ سنڌ بارڊر تي اهڙو سنڌي يونٽ کولجي، پر سرڪار وٽ نہ ڪن آهن ۽ نہ من! اسان وٽ

ٻارگيننگ پاور جو ڪونهي! اسين ٻـ اگهور ننڍ ۾ آهيون." [36]

هاڻ کوکرو پار ۽ مونا ٻاؤ سرحد کلي وئي آهي. روزانو ٽرين سروس ٻـ چالو ٿي ويندي جيڪڏهن راجستان سرڪار پنهنجي طرف، سرحد جي ويجهو ڪو اهڙو ڪلچرل يونٽ کوليندي تـ پڪ سان چوان ٿو تـ اسان جي سنڌ سرڪار ٻـ اهڙي ڪلچرل يونٽ کولڻ ۾ سُستي ڪانـ ڪندي. ائين ڪرڻ سان نـ فقط ڪلچرل ميل جول وڌندو پر سرحد جي هُن پار سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري کي هٿي ملندي.

منهنجي خيال ۾ ڀارت ۾ اُهي سنڌي جيڪي سنڌي ٻولي ۽ سڀيتا لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهن، اُنهن کي پاڪ وريائيءَ ۽ نيائي ڪشني ڦلوائيءَ جي رٿ تي سوچڻ گهرجي.

حوالا

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ڄام شورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
2. هيرو ٺڪر: قاضي قادن جو رسالو
3. جهمون چگاڻي: مهامتي پراڻ ناٿ،
4. پريتم وريائي: جيسلمير سرحد جو تهذيبي اپياس (1987ع). ٽماهي سپون اپريل- مئي- جون 2006ع ممبئي ص 15
5. ايضاً، ص21

6 Aitkin,

7. جهمٽمل ڀاوناڻي: ڍولا مارو ٻمبئي، هندوستان ساهتيہ مالا، 1956ع ص77
8. ايضاً
9. رائچند چيلهاري: تاريخ ريگستان ڀاڱو پهريون حيدرآباد سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع ص72
10. ايضاً
11. پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پنڌار- گانڌي نگر، گجرات سنڌي اڪادمي، 1989ع ص ص 1-2
12. ايضاً، ص 2

13. ايضاً، ص ص 3 ۽ 4
14. رامپنجواڻي، پروفيسر: سنڌي ٻولي؛ جي زيارت جو آخري صفحو ايضاً، ص 88
15. جيٺو لالواڻي: ٻني؛ جو سنڌي لوڪ ادب، مهاڳ لکندڙ ليلا رامرچنداڻي، احمد آباد، ساهيجپور بوگها، ڪوتا پرنٽنگ پريس، 1992ع، ص ص 3 ۽ 4
16. ايضاً، ص 4
17. ايضاً، ص 9
18. جيٺو لالواڻي، ڊاڪٽر: ٻني؛ جا سنڌي لوڪ گيت، ٽماهي سپون، پروفيسر رام پنجواڻي لٽريري ۽ ڪلچرل سينٽر جي مخزن، ممبئي، آڪٽوبر- نومبر ۽ ڊسمبر 2004ع ص 25
19. ايضاً
20. ايضاً، ص 25
21. ايضاً، ص 26
22. ايضاً
23. ايضاً، ص30
24. مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر: ٻني؛ جا لوڪ گيت، ماهوار سپون جنوري- فيبروري ۽مارچ، 2004ع ايضاً، ص 43
25. ڏسو سپون جنوري- فبروري ۽ مارچ، 2004ع ص 8
26. ڪشني للواڻي، ڊاڪٽر: راجستان ۾ سنڌي لوڪ گاٿا- راڳيندڙ ٽماهي سپون آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر ص2004ع حوالو ڏنل آهي ص 31
27. ايضاً
28. ايضاً
29. ايضاً
30. ايضاً
31. ايضاً، ص 32
32. ايضاً، ص 33
33. پريتم ورياڻي: جيسلمير سرحد جو تهذيبي اپياس (1987ع)، ٽماهي سپون اپريل- مئي- جون، 2006ع ص 18
34. ايضاً، ص 17

لاڙي محاوري (لهجي) جا ڪي نوان ڦريل اُچار

لسانيات جون ڪيتريون ئي شاخون آهن. انهن جو مطالعو تمام دلچسپ آهي. انهن شاخن ۾ منهنجي خاص دلچسپي محاورن (Dialects) ۾ شروع کان رهي آهي. گهٽو اڳ 1954ع ۾ مون کي اٽڪل 19 ورهين جي ڄمار ۾ نوابشاهه، خيرپور، سکر، شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ دادوءَ وڃڻ جو موقعو مليو. مقصد محاورن جو مطالعو نه هو پر هر شهر ۾ مون کي سنڌيءَ جي اُچارن ۾ نمايان فرق نظر آيو. واپس بدين پهچي هڪ مضمون "سنڌي ٻوليءَ جا مختلف اُچار" جي عنوان سان لکيم، جيڪو اُن ئي سال نئين زندگيءَ ۾ ڇپيو. اُن کان پوءِ محاورن بابت هڪ مقالو لکيم، جيڪو مهراڻ ۾ ڇپيو. هدايت پريم سان گڏ ٿر جي محاوري بابت ڪتاب لکيم، جيڪو اٿارٽيءَ شايع ڪيو ۽ هاڻي لاڙ ۽ ڪڇ جي محاورن بابت ڪتاب اٿارٽيءَ شايع ڪيو آهي. ان کان سواءِ سنڌي زبان جي ماهيت تي ڪتاب ڇپيو. هتي گفتگو لاڙي محاوري جي هڪ پهلوءَ بابت آهي، جيڪو گذريل ڪن سالن ۾ اُڀري اڳيان آيو آهي.

هر زبان جا محاورا هڪ حقيقت آهن. چينيءَ جا محاورا ويهن کان وڌيڪ آهن. اُنهن ۾ پيڪنگ جو محاورو بنيادي ۽ معياري آهي. حالانڪه پيڪنگ ملڪ جي ٿوري گهڻ اُتر ۾ آهي. اسان جو معياري محاورو ٿوري گهڻ سنڌ جي مرڪز ۾ آهي. پيرومل ۽ ٻين محققن کان اڳ سنڌي زبان جي لاڙي ۽ ٻين محاورن جو جائزو ورتو آهي. پيرومل لاڙي محاوري جي

اُچارن کي معياري محاوري کان گهڻو ڦريل ۽ بگڙيل سڏيو آهي. پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ هن سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي محاوري بابت ڪي رايا به ڏنا، جن ۾ هن چيو ته لاڙي ٻوليءَ تان اسان جا ڪيترا ماڻهو کِلندو ڪندا آهن. سنڌ جي ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان اُن جو درجو گهٽ ليکيندا آهن.[1] اُن کان سواءِ ڪاڪي ڀيرومل لاڙي ماڻهن جي اصل نسل ۽ محاوري بابت ڪي ڳالهيون چيون آهن[1]. هتي ان بحث ۾ پوڻ جي ضرورت ڪونهي ته ٻين محاورن جو ربط معياري محاوري سان وڌيڪ آهي يا اُنهن مادري ٻوليءَ وارا لهجا قائم رکيا آهن. جي ائين هجي ته محاورن جو وجود ۾ بحث ئي نه هجي!

بهرحال لاڙي محاورو (Dialect) ڪن ڳالهين ڪري نمايان آهي، جن مان ٻن جو اشارو ڪري موضوع تي ايندس.

1- اوسرڳائي لاڙ جي ٻوليءَ ۾ نمايان آهي. مثال طور ٻ- ڏ- ڄ ۽ ڳ ۽ ٻين وسرڳ آوازن کي اوسرڳ ڪري اُچارڻ جيئن ب- د ۽ ج وغيره ڪري اُچارڻ. ائين گهر کي گر، ڀت کي ٻت، ڏڙ کي دڙ ۽ جهرڪيءَ کي ڄرڪي چيو ويندو آهي.

2- ڊگهن سُر آوازن (vowels) کي اڪثر ڇوٽو ڪرڻ جيئن 'ڪيائون' کي 'ڪئون' چون ۽ فعلن کي ڇڏي ڪن اسمن کي اُن جي ابتڙ ۽ ڇوٽن سُرن کي ڊگهو ڪرڻ جي عادت عام آهي. جيئن نرڙ کي نراڙ ۽ حجم کي حجام چون. اهڙيءَ طرح لاڙي محاوري ۾ ضميرن ۾ به هڪ خصوصي لاڙو آهي. هي سڀ فرق هڪ محاوري کي ٻئي کان جدا ڪن ٿا. ان ۾ وڌيڪ بگڙيل هجڻ يا ڪنهن محاوري جو درجو گهٽ هجڻ جي ڳالهه ناهي. ذڪر ڪيل ڳالهيون محاورن ۾ موجود رهيون آهن. هاڻي تعليم، ميڊيا ۽ ٻين ذريعن ڪري ماڻهو معياري محاوري ڏانهن اچن پيا.

هِتي لاڙي محاوري ۾ آيل ٽون لاٽن ۽ ڦريل اُچارن جو مختصر جائزو پيش ڪندي آءٌ ڪي اشارا ڏيڻ گهران ٿو. هنن اُچارن کي آءٌ نوان ڦريل اُچار سڏيان ٿو. انهن ۾ پهرين آنگ اچن ٿا. لاڙ جي هيءَ ايراضي گهٽ ۾ گهٽ ٽن ضلعن بدين، ٺٽي ۽ ٽنڊي محمد خان تي مشتمل آهي. مون هنن ٽن ضلعن ۾

ٺٽي، گهاري، سجاول، ٻٺوري، جهوڪ، گولاڙچي، بدين، ڪيرڙ، تلهار، ٽنڊي باگي، لنواري ۽ ماتليءَ تي نظر پئي رکي آهي ۽ آيو ويو آهيان. انگن جي ڳڻپ جو انداز مون کي ڦريل لڳو آهي. اُن موجب اڳ ۽ ڦريل اُچارن جا مثال هن ريت آهن:

ڦريل	اڳ
ٻہ رُپي	ٻين روپئين
ٽي رُپي	ٽين روپئين
چار رُپي	چئين روپئين
پنج رُپي	پنجين روپئين
ڇهہ رُپي	ڇهين روپئين
ست رُپي	ستين روپئين
اٺ رُپي	اٺين روپئين
ڏهہ رُپي	ڏهين روپئين

ڏهن کان مٿي ويهن تائين روپين ۽ قيمت جي ڳڻپ بہ اِئين ٿئي. مثال: 'يارهين روپئين' بدران چون: 'يارهن رُپي'. جي پڇبو تہ 'تو هي نوٽ ڪيئن گهٽ ورتو' تہ جواب ملندو: 'ٽي رُپي'. حقيقت ۾ ٽيهن کپي "ٽن روپين ۾". اهڙي طرح ڏهاڪن جي اُچارن جا مثال هي آهن:

ڦريل	اڳ
ٽيهہ رُپي ۾	ٽيهن روپين ۾
چاليهہ رُپي ۾	چاليهن روپين ۾

ڇا هن کي اڳ قائم غيرسنڌي اُچار ۾ ليکجي؟ جيئن ٻروچن ۽ ٻين آباد ٿيل ماڻهن ڇٽ روپيا بجاءِ ڇتيہ روپيا چيو! هيءَ نئين صورتحال اُن ڪان بہ نرالي آهي. هُو تہ فقط ٻچاڙي ساڪن ڪرڻ تائين معاملو محدود هو پر هاڻي تہ اُچارن ۾ بہ ٻي ۽ نئين ڦيرڦار آئي آهي. جيئن 'رُپئي' کي 'رُپي' ۽ 'ڇهن' کي 'ڇهہ' چيو ويو.

يقيناً هيءَ ڦيرڦار بتدريج آئي آهي. ممڪن آهي گذريل ٽيهن

پنجٽيهن سالن ۾ آئي هجي. انگن جي ڳڻپ وقت پڇڻ ۽ جواب ڏيڻ جي سلسلي ۾ به ساڳي ڳالهه آهي. مثال طور 'ڇٽين وڳي' بدران 'ڇار بجي' چوڻ منهنجي خيال ۾ هي اردوءَ جي اثر هيٺ ٿيو آهي. ٻيو سبب ٽي وي چئنلز جو اثر آهي. اهڙو جواب مون کي هڪ ماڻهوءَ به ڏنو. هُن چيو ته 'ميڊيا جي زبان جي اثر سبب مون اوهان سان اردو ڳالهائي'. هونئن رابطي ۾ رهندڙ زبان (Language in contact) جو اثر لازمي آهي. باهمي اثر به ٿئي ٿو. ماڻهو هڪ ٻئي جون زبانون سکي وٺن ٿا. هيڏانهن اُن جو هڪڙو سبب هي آهي ته ماڻهو احساس ڪمتريءَ جو شڪار هجڻ سبب پنهنجي وجود، پنهنجي قوميت ۽ زبان کان لاتعلق ٿين ٿا. اُن سان گڏ هو لاشعوري طور به ڪنهن نه ڪنهن دٻاءُ جي اثر هيٺ رهن ٿا. اُن ۾ ڪاروباري نوعيت جو دٻاءُ به اهم آهي.

ڪيترن ماڻهن کي مون روبرو يا فون تي ڳالهائيندي 'پل پل'، 'چلو ٺيڪ آهي' چوندي ٻڌو آهي. اهڙي گفتگو جو دائرو لاڙ کان اُتر تائين به آهي. لاڙي محاوري جي حدن کان ٻاهر جي ميڊيا جي سطح تي ڏسجي ته اخبارن ۾ تحرير ۾ املا جون غلطيون ٿين ٿيون، جن ۾ قاعدي کي عين بدران همزي سان لکڻ ۽ 'بهرحال' کي 'بحرحال' ۽ 'بهرهال' لکڻ جهڙيون غلطيون ٿين ٿيون. ريڊيو ٽي وي خبرن ۾ خاص طور عام رواجي ۽ گهڻو استعمال هيٺ لفظ به غلط اُچاريا وڃن ٿا. جيئن: 'پڪوڙهه' کي 'پڪوڙهه' چوڻ، 'ڏيان' کي 'ڏَيان' چوڻ، 'رٿابنديءَ' کي 'رَٿابندي' ۽ 'ڪُند ڪڙڇ' کي 'ڪَند ڪڙڇ' چوڻ وغيره. 'منهنجو دل'، 'منهنجي ڪتاب' ۽ 'سٺو موسم' چوڻ جو رواج عام ٿي ويو آهي. ائين سنڌيءَ ۾ اُچارن جي ٻي به ڦيرڦار آئي آهي. اُن سلسلي ۾ عربي فارسي لفظن جا اُچار به ڦريا آهن، جن ۾ برف، گرم، ختم، شڪل ۽ ٻيا ڪيترا لفظ اچي وڃن ٿا. مٿين لفظن کي برفَ، گرمَ، ختَم ۽ شِڪل ڪري اُچارجي ٿو. اردوءَ ۾ به ائين ٿيو آهي.

اهڙي ريت انگريزي لفظن جا اُچار نه رڳو اُتر ۽ لاڙ جي محاورن ۾ تقسيم ٿي ويا آهن، پر اُنهن جي جنس ۾ به فرق ظاهر ٿيو آهي. مثال طور لاڙ ۾ 'بجيٽ' ۽ 'رزلٽ' مونث آهن، پر شهرن ۾ يا ڪن ماڻهن جي اُچار موجب مذڪر آهن. جيئن: 'رزلٽ نڪتي آهي'، 'بجيٽ سياٽي اچي پيو'.

ان کان سواءِ لاڙ وارن جا نوان ڦريل اُچارَ غلط العام ۽ غلط العوام جي حڪيم فتح محمد جي فارمولي موجب بہ صحيح بنجي ويا آهن. انهن جو دائرو سچي سنڌ تائين وسيع بہ هوندو. تڏهن بہ پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل ماڻهوءَ جي اُچارن ۾ نمايان فرق آهي, اُن ڪري پڙهيل ماڻهوءَ جي اُچار موجب صحيح غلط جو فيصلو ڪرڻ کپي. ڪي اديب بہ غلط اُچارين ٿا. مون اسٽيج تي بيهي تقرير ڪندڙ يا مقالو پڙهندڙ اديبن واتان 'مُهاڳ' کي 'مُهاڳ' چوندي ٻڌو آهي. ٻنيءَ جي سامهون واري پاسي يا ڳنڍيل حصي کي 'مُهاڳو' چئبو آهي. ڪن ڪتابن ۾ 'مُهاڳ' بدران 'مُنڍ' بہ لکيو ويو آهي. زير سان هڪ لفظ 'مِهاڳ' بہ آهي, جيڪو مينهن جي مال لاءِ ڪم اچي ٿو.

محاورا هڪ حقيقت آهن. گهڻي ايراضيءَ ۾ پکڙيل محاورا هڪ ٻئي کان ايترو مختلف هوندا آهن, جو سمجھ ۾ ئي نہ ايندا آهن. چينيءَ ۾ پيڪنگ ۽ شنگهائي جي محاورن ۾ حرف صحيح / وينجن /(consonant) جو بہ فرق ملي ٿو. مثال طور پيڪنگ ۾ اسڪول کي چون 'شُري شياٿو' تہ شنگهائي ۾ چون 'پاياٿو'. اهين پينسل کي پيڪنگ ۾ 'چٿن پي' چون تہ شنگهائي ۾ 'کِپي' چون. اُن ڪري ڪنهن بہ محاوري کي ڪل جهڙو يا گهٽ درجي جو نہ سڏبو.

مٿي چند معروضات پيش ڪيل آهن نہ تہ هي موضوع گهڻو وسيع آهي ۽ تبديليءَ جو عمل جاري آهي.

حوالا

1. آڏواڻي, ڀيرومل مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ, سنڌي ادبي بورڊ, 1956ع ص ص 121_122
2. ايضا ص ص 123 کان 126.

امداد حسيني

شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جو بنيادي لهجو ۽ ٻين لهجن جا اهڃاڻ

شاعريءَ ۾ لهجي مان مراد اسٽائيل / اسلوب ورتي ويندي آهي. هر شاعر جو پنهنجو هڪ مخصوص لهجو اسٽائيل يا اسلوب هوندو آهي ۽ اُن مان ئي شاعر جي انفراديت جو تعيّن ڪيو ويندو آهي ۽ اسين شعر پڙهڻ، ٻڌڻ شرط پروڙي وٺندا آهيون تہ اهو ڪنهن جو شعر آهي. لهجي جو تعين ٻوليءَ، شبد- ڀنڊار اُچار نغمگيءَ، رواني، لفظن جي گهڙت جڙت، سِٽ- سٽاءَ، سُر، گهاڙيٽي، معنيٰ ۽ مقصد جي آڌار تي ڪيو ويندو آهي. اهي سمورا ڳڻ- سڳڻ ڳوهجي سوهجي، شاعريءَ ۾ گڏجي سڏجي ٿا وڃن ۽ انهن جي مجموعي تاثر کي اسين لهجو چئون ٿا ۽ اِڪتي هلي اهو شاعر پنهنجي مخصوص لهجي جي آڌار تي ئي سڃاپجي ٿو. اهو لهجو شاعر جي فطرت جو حصو ٿي ويندو آهي.

هتي جنهن لهجي بابت ڪجهہ لکڻو اٿم، ان مان مراد اُپڀاشا Dialect يا محاورو آهي ۽ اهو بہ لاڪيڻي لطيف جي شاعريءَ جو لهجو يا مختلف لهجا Dialects يا محاورا ۽ پڇاڙيءَ ۾ شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جي بنيادي لهجي تي اچڻو اٿم. هن سلسلي ۾ آءٌ شاهہ سائينءَ جي مختلف لهجن ۽ بنيادي لهجي بابت ڪجهہ بنيادي ڳالهيون ئي ڪري سگهندس. سمنڊ ۾ وير اُڀارڻ ۾ فطرت ڪارفرما آهي، پر شاهہ سائينءَ جي شاعريءَ جي مهاساگر ۾ اسين جاڳون ٿا، بلڪ اها جاڳ بہ لطيف سائين عطا ٿو ڪري:

سنئين وهن سيرَ ۾، مائڪ موتي لال

هڪ ڏينهن شاهه سائينءَ جي شاعريءَ ۾ لهجن جي ڳالهه نڪتي، تڏهن سليم ڀٽي لطيفيءَ چيو ته "لطيف ڪي ڪنهن لهجي ۾ محدود نٿو ڪري سگهجي". تڏهن ٻين ساٿين ان تي اختلافي راءِ ڏني هئي. پر سليم لطيفيءَ جي ڳالهه ڳڻڻ جهڙي هئي، ڇو ته شاهه سائينءَ جي شاعريءَ کي مختلف لهجن تي ٺهڪائڻ سان لامحدوديت ثابت ٿي ويندي؟ بهرحال، اسين ان ڏس ۾ جيڪي ڪجهه به ڪنداسين، اُهو پنهنجي سهوليت لاءِ ئي ڪنداسين.

شاهه سائين جنهن گهر ۾ ڄائو نپنو ۽ جنهن سماج ۾ وڏيو ويجهيو ان گهر ۽ سماج جي ٻولي ٻڌائين ۽ ڳالهايائين. ائين سندس شاعريءَ ۾ تر جو لهجو سپاويڪ طور اچي ويو. خود شاهه سائينءَ جي گهر ۾ شاهه حبيب جهڙو دانا، ڏاهو ثقافت جو ڄاڻو سڄاڻ ۽ سُچيت شخص موجود هو جيڪو شاهه سائينءَ جو پيءُ ۽ شاهه ڪريم جو پڙپوٽو هو. شاهه ڪريم جو ذڪر به شاهه سائينءَ سڀ کان پهرين پنهنجي پيءُ کان ٻڌو هوندو. ڊاڪٽر گربخشاڻي، پنهنجي سهيڙيل 'شاهه جي رسالي' جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته:

> "قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاهه ڪريم جو رسالو اڪثر ساڻس همراهه هوندا هئا." (ص15)

شاهه ڪريم جو رسالو يقيناً شاهه سائينءَ جي خانداني ميراث هو ۽ پاڻ شاهه ڪريم جي ڪلام کان متاثر ٿيو. شاهه ڪريم جي ڪلام جو لهجو لاڙي آهي:

امڙ! ڪوءِ گهروءِ مونکان ساٿڙو وڃي نڳٿو
هينئڙ ڏيي وَتِ جنءِ، مون جنءِ تان نه پريوءِ!

خود شاهه حبيب جي شاعريءَ جي ثابتي موجود آهي. سندس هڪ بيت ۽ به بيتو بيت محفوظ رهيو آهي. هڪ بيت هيءُ آهي:

لڳي لڳي واءِ، ويا انگڙا لٽجي.

شاهه سائينءَ وراڻيءَ ۾ سٽ ڄڻي بيت مڪمل ڪيو:

پيئي ڪٺي پساهه، پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي.

(ص 20)

۽ هي بيت جيڪو آخري وقت پٽ ڌاڻهن ڏياري ڇڪائين:

ڪ جه نيهه ٿنداءِ، جي مون واجهائيندي نه ورن
جيڪي مُئي ڪنداءِ، سو جانب ڪرمو جيري

وراڻيءَ ۾ شاهه سائينءَ هي بيت قاصد هٿان ڏياري ڇڪو:

مٿان ٿيين ملون ڪين آڳاهون آهيان،
ڏسڻ ۾ ڪر ڏون حد پنهي جي هيڪڙي

اِهوئي اُهو لهجو هو جو ماءُ جي ٿڃ سان گڏ لاڪيڻي لطيف جي رت ۾ رلجي سندس وجود جو حصو بڻيو ۽ سندس سونَ ساريڪين بيتن ۾ اوتجي آيو. اهو سندس تر جو لهجو آهي ۽ اهو تر پراڻو حيدرآباد ضلعو آهي. ان جون حدون، الانا صاحب جي تصنيف "سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي" ۾ ڏنل نقشي پٽاندڙ ٿرپارڪر، ڪراچي ۽ نوابشاهه ضلعن سان ملن ٿيون. ان ٿر جو ٻر صحرائي، ڪوهستاني، ساموندي ۽ ساهتي پرڳڻن تائين پکڙيل آهي. جڏهن انگريزن جي دور ۾ سنڌيءَ جي معياري لپي جُڙي ۽ درسي ڪتاب لکيا ويا، تڏهن اهو ئي لهجو معياري قرار ڏنو ويو. ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ان جو ڪارڻ هي ٻڌائي:

"سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطي ٺاهڻ واري ڪميٽيءَ توڙي سرڪاري تعليم کاتي ۾ حيدرآباد جا رهاڪو گهڻا هئا ۽ درسي ڪتابن لکڻ وارن ۾ به حيدرآبادي گهڻا هئا. تنهنڪري ئي حيدرآبادي لهجي کي سرڪاري اهميت ملي ۽ ان کي معياري لهجو تسليم ڪيو ويو". (سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي ص5)

لطيف سائينءَ واري دور ۾ حيدرآباد شهر، سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو ۽ علمي، ادبي ۽ ثقافتي مرڪز هو. شاهه سائينءَ بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته:

"عربي ۽ فارسيءَ جو عالم هو ۽ پنهنجي مادري زبان تي ته ڪيس ڪُلي ضابطو هو. نه فقط ايترو، پر ٻين ٻولين سان ٻڻ ڪي قدر واقفيت هيس، جهڙوڪ بلوچي، سرائڪي، هندي، پنجابي وغيره." (شاهه جو رسالو ص14)

ان سان گڏوگڏ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لطيف سائينءَ جي تاريخي معلومات جي به ڳالهه ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

"قرآن، حديث، فقه ۽ فلسفه، تصوف ۽ ويدانت صرف ۽ نحو وغيره جو به ڳوڙهو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجيس." (ص15)

انهن مڙني وصفن هوندي، شاهه سائينءَ جي هڪ بنيادي وصف بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته:

"هن پنهنجي دوربين اک سان پروڙيو ته غريب ۽ اڻ ڄاڻ ڳوٺاڻن ۾ ڪي اهڙا گڻ ۽ خوبيون موجود آهن، جيڪي شاهوڪار ۽ پڙهيل شهرين ۾ ملڻ مشڪل آهن."

۽ لطيف سائينءَ ۽ عوام جو رشتو پاڻيءَ ۽ پياسي وارو رشتو آهي:

ان تڙ منجهان تڪ، پيتي پاڻ اُڃ ٿيي!

لطيف سائين عوام سان ۽ عوام لطيف سائينءَ سان، مسلسل رابطي ۾ رهن ٿا. اها ڇڪ ۽ سڪ ٻنهي پارين آهي. جيئن ته سندس شاعري سنڌيءَ ۾ آهي ۽ سندس وطن سنڌ آهي، ان ڪري هو سڌو سنئون سنڌين سان مخاطب آهي ۽ انهن جي لهجي ۾ انهن سان مخاطب آهي. ان جي هڪ بنيادي وصف ان جي اثرانگيزي آهي. ساڳئي وقت هو سڄي دنيا جي ماڻهن کي پنهنجن سٽن جي لڙين ۾ پوئي ٿو ۽ سندس لهجو آفاقي آهي. مٿي مون حيدرآباد جي معياري لهجي بابت پيرومل جي حوالي سان ڳالهه ڪئي آهي. جڏهن ته شاعريءَ ۾ لهجي جو معيار ٻيو آهي. مثلاً معياري لهجي ۾ "روئن" آهي، پر عوامي يا لاڙي لهجي ۾ "رُوڻ" به آهي ۽ شاهه سائينءَ ٻيئي لفظ ڪتب آڻي ٿو:

"اڄ نه اوطاقن ۾ ڪرڳل ڪين رُوئن

❊ ❊ ❊

سي مر روهه رُوڻ، جن مسافر سپرين

❊ ❊ ❊

ڪُلهي ڪاٿو ڪنجرو متو اُڳهاڙو

سُر حسينيءَ جي ان بيت جي ٻي سٽ جي پهرئين پد جي پٺي لفظ <u>ڪجاڙو</u> کي ليکيو ائين، جيڪو قافيي طور آيو آهي. سر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت:

اڃا تو منجهاءِ، ڪُڪَ ڇُٽي رت نڪري،
منهن ۾ محبوبن جا، ڪيئن جهليندين گهاءُ،
سو تون '<u>ڪُجاڙناءَ</u>' سڪڻ جون سڏون ڪرين!

ان بيت جي ٽين سٽ جي پٺي لفظ 'ڪجاڙناءَ' کي ليکيو ائين، جيڪو قافيي طور آيو آهي. ڪجاڙو- ڪُجا جو تصغيري روپ آهي. اهو ٽيپيڪل لاڙي لفظ آهي. جامع سنڌي لغات ۾ ان جي معنيٰ: 'ڇا- ڪُجا، ڪهڙو ڪوهه جي- ها- هائو' ڏني وئي آهي ۽ فارسيءَ جي لفظ 'ڪُجا' تان ورتل ڏيکاريو ويو آهي. اهو لفظ اصل ۾ 'ڪُجا' آهي يا 'ڪُڇا'؟ اهو لفظ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن داخل ٿيو؟ سنڌ جي ايراني تسلط کان پوءِ؟ يا اڳي؟ يا اهو لفظ آريائي نسل جو آهي؟ ۽ سنڌي ۽ فارسيءَ جو مشترڪ لفظ آهي؟ جيڪڏهن اهو فارسي زبان کان ورتل لفظ آهي ته پوءِ "منهنجو ڪُجاڙو" يا "سو تون ڪُجاڙناءَ' کي ڪهڙي لهجي ۾ فٽ ڪنداسين؟

لطيف سائين سڄي سنڌ گهميو آهي. عام ماڻهن، سگهڙن، گُني ماڻهن، راڳين، شاعرن، عالمن سان مليو آهي، انهن سان صحبتون ڪيون اٿس. ان ڪري سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سمورا لهجا اچي ويا آهن. اترادي، وچولو، لاڙي، ٿري، ڪڇي، ڪوهستاني ۽ لاسي- انهن مڙني لهجن کي شاهه سائينءَ ٻڌو ۽ پاڻ ۾ جذب ڪيو ۽ اهي سمورا لهجا سندس فطرت جو حصو بڻيا ۽ جذب، ڪيف ۽ وجداني ڪيفيت ۾ اهي سندس شاعريءَ ۾ اچي ويا آهن. شاهه سائينءَ سان اٿاهه محبت ۽ عقيدت جي ڪري انهن لهجن جا ڳالهائيندڙ لطيف کي پنهنجو سمجهن ٿا. پوءِ اُهي اترادي هجن، ڪڇي هجن، ٿري هجن، لاڙي هجن يا لاسي هجن. سڀ لطيف سائينءَ کي پنهنجو سمجهن ٿا. مثلاً ج ع منگهاڻي "شاهه لطيف جي ٻولي- تحقيقي جائزو" ۾ لطيف سائينءَ جي لفظن کي ڪوهستان ۽ لس ٻيلي جا لفظ چوي ٿي:

"جبل جا ڪي انتهائي مخصوص لفظ جن جي مخصوص معنيٰ هوندي آهي. جيئن لفظ 'سڳر' سندس ڪلام ۾ ڏسي ڪڏهن ڪڏهن شڪ ٿيندو اٿم ته "لطيف ڀڪڪ ته نه هو؟" (ص673)

ان ريت اترادي دوست لطيف سائينءَ کي پنهنجي لهجي ۾ پڙهندا آهن ۽ چنڊ کي چنڊ، ڇُون کي ڇڙن، پُون کي پڙن، رُون کي رُئن، ڪؤنر کي ڪنور ۽ پؤنر کي پنور پڙهندا آهن. اِهي اچار سندن عين لهجي مطابق آهن. جيئن ٺيٺ لاڙي "پٽ" کي ٻٽ اُچاريندا آهن. هتي آءٌ اترادي لهجي جا صرف ٻه بيت مثال طور ڏيان ٿو:

ٻينهان ۽ نينهان، ٻيئي اکر هيڪڙيڃ
جي وسڻ جا ويس ڪري، ته ڪڪر ڪن ڪيهان،
بادل ٿي ٻيهان، جي آگم اچڻ جا ڪرين.

(سُر سارنگ)

ٻيو بيت آهي:

راڻا تنهنجي راهه تي، ڏيهاڻي ڏيکان،
راڻي جي رهاڻ جون، روح اندر ريکان،
محبت جون ميکان، توسين لال لپيٽيون.

انهن مڙني لهجن تي وري دنگائي ٻولين جو اثر آهي ۽ لطيف سائينءَ کي انهن ٻولين جي ڄاڻ هئي. انهن ٻولين جو ڪلام شاهه سائينءَ جي سامهون ڳايو ويو آهي. سنسڪرت، عربي، فارسي ۽ هندي لفظ قرآن جون آيتون، حديثون، قول شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ موجود آهن ۽ انهن لفظن ۽ لهجن کي مهارت سان ڪتب آڻڻ لطيف سائينءَ جي ذات جو اهڙو ڪرشمو آهي، جيڪو سندس ڪلام کي يڪسانيت ۽ ورجاءَ کان بچائي ٿو ۽ اُن جي اثرانگيزيءَ کي دائميت بخشي ٿو. ساڳئي وقت ٻولي، سر ۽ معنيٰ هڪ ئي وقت ادا ٿين ٿا ۽ تند، ڪنارِي ۽ ڪنڌ جيان پاڻ ۾ پرچي ٿا وڃن:

تند ڪنارو ڪنڌ، ٽيئي پرتا پاڻ ۾

ڪڇ، ڪاٺياواڙ گجرات، راجستان، ملتان، لس ٻيلو مڪران

قديم سنڌ جو حصو آهن. انهن علائقن ۾ اڄ به سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي. البيرونيءَ ملتان جي ٻولي سنڌي ڄاڻائي آهي. ڪڇ ۾ اڄ به شاهه سائينءَ جي ڪلام جا ڄاڻو ۽ ياد حافظ موجود آهن ۽ رسالي جا نسخا به. شاهه سائينءَ جي ڪلام سنڌ جي شاعرن کي هر دور ۾ متاثر ڪيو آهي. "ٻيلاين جا ٻول" ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، اُن حقيقت جو اظهار هيئن ڪري ٿو:

"شاهه سائينءَ جي شاعرانه سخا ۽ لٽ مان سنڌ جي هر شاعر هر هنڌ ورچ ورتي آهي."

لس ٻيلي جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

"لس ٻيلي ۾ به شاهه صاحب جي بيتن جو اهو ئي چرچو ۽ ذوق جاري رهيو جهڙو سنڌ ۾ ٿيو. اسان لس ٻيلي ۾ هر سگهڙ ۽ سمجهوءَ واتان ٻڌائيءَ جا بيت ٻڌا."

ڪڇ، ڪوهستان ۽ لاڙ جي لهجي ۾ هڪجهڙايون آهن. سنڌيءَ ۽ هنديءَ جو سنبنڌ ڏاڍو گهرو ۽ پراچين آهي. شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ هندي لفظ ۽ لهجو ملي ٿو:

اُتر ڏئي اوت، نه مون سوڙ نه گبرو،
چارئي چني پوت، مون ريڙهيندي رات گئي.

* * *

پريئن پالياس، پانهنجي ٻيئي آهيان.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ" ۾ هڪ اوائلي دور جي قلمي نسخي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:

"شاهه جي رسالي جي هڪ قلمي نسخي ۾ جيڪو درسگاهه منصوره جي ڪتب خاني ۾ محفوظ هو ۽ جيڪو اوائلي دور جي رسالن مان آهي، اُن ۾ 'سر سارنگ' مان هيءَ وائي ملي ٿي:

ٿلهه: مل جاء مل جاء مل جاء
چوري چوري -- سجڻ!

مصرع: بادل برسي، وڄڙي جا چمڪي
بوند پڙي ٿوري ٿوري — سڄڻ!

(ص334)

ڊاڪٽر صاحب ان جي ستاءِ 'آستائي' ۽ 'انتري' واري جاٿائي آهي.

انهن سڀني ڳالهين کي ڳڻيندي، منهنجي راءِ ڪجهه ريت آهي ته شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جا مختلف لهجا موجود آهن، پر انهن لهجن ۾ بنيادي لهجو شاهه سائينءَ جي تر وارو لهجو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي هيءَ راءِ آهي:

"شاهه ڀٽائيءَ جو ڪلام ڏسجي ٿو ته سڀ ڪنهن قسم جي سنڌي ڪم آندل آهي. پر لاڙ جي سنڌي ڪجهه مڙئي سرس ورتايل آهي." - اترادي ٻولي (ص22)

ان ڪري لاکيڻي لطيف جي بنيادي لهجي کي، سندس ڪلام ۾ "لاڙ جي سنڌي مڙئي ڪجهه سرس ورتايل آهي" جي بنياد تي، لاڙي لهجي قرار ڏيڻ ۾ ڪو به اهم نه آهي. ان لهجي ۾ Richness ته اڳي ئي موجود هئي، پر لاکيڻي لطيف نه رڳو ان جو ڪوچ لڳايو پر ان کي پنهنجي ذات ۾ جذب ڪري، ان کي وڏيڪ پرپوريت سان ورتايو. ان کي تازگي ۽ توانائي بخشي، بيت کي آيت جي رتبي تي ڪٽي آيو. مڪانيت کي آفاقيت جي سطح تي ڪٽي آيو. لفظن جي اڳياڙين ۽ پڇاڙين سان هن معنائن جو هڪ مانداڻ منڊي ڇڏيو. لاکيڻي لطيف پنهنجي لوڪ ڪلاسيڪل اتهاس جي زندهه روايتن کي اوڄ ڏيڻ سان گڏوگڏ نيون روايتون قائم ڪيون. هو اڪر جي ماهيت کان ڀليءَ پت واقف آهي:

ڪوهه ٿو ڪاڳر ڪورين، ويٺو وچايين هٿ،
ڏور ٽنائين ڏٿ، اڪر جنائين، ڄُڙيا.

اڻين اعليٰ فهم ۽ ادراڪ سان، گهري تصوريت ۽ تخليقي جوهر سان، هڪ اهڙو لهجو وجود ۾ آيو جيڪو جيترو پراڻو آهي، اوترو ئي نئون آهي.

تاج جويو

وچولي جو معياري لهجو

زبان يا ٻوليءَ جي اوسر ۽ تشڪيل لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي. اُن ڪري علامه آءِ آءِ قاضيءَ لکيو آهي ته "زبان جو مسئلو سماجي شعور تي ٻڌل آهي". هڪ ماڻهو نه پر هڪ کان وڌيڪ ماڻهن جي ميلاپ/ اشتراڪ سان سماج جڙي ٿو ان ڪري انسان فطري طور سماجي آهي، جو ته سماج کان سواءِ هو "انسان" سڏائي ئي نه ٿو سگهي. سماجي رشتن جي بقا لاءِ زبان يا ٻولي سڀ کان وڌيڪ اهم ۽ لازمي ضرورت آهي. قرآن حڪيم ۾ اها ڳالهه "خلق الانسان علمه البيان" جي لفظن ۾ بيان ڪئي وئي آهي. اِن قرآني حڪمت کي آڏو رکي، علامه قاضيءَ لکيو آهي ته:

> "اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي ته انسان کي بيان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ ته تبادلهءِ خيال هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري ئي قوم جي اجتماعي زندگي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا ان کي ترقي وٺائي ٿي، ۽ اُن کي باقي رکي ٿي. جيڪڏهن اهي ضرورتون باقي نه ٿيون رهن ته ٻوليءَ جو باقي رهڻ به بي معنيٰ آهي."

(مهراڻ/ 2، 1965ع)

ٻولي، انسانن جي سوچن، خيالن، اُمنگن، جذبن، احساسن ۽ اظهار جي سگهه جو رڪارڊ آهي ۽ اُن سان گڏ انسانن جي سماجي، اقتصادي، راڄنيتي ۽ تهذيبي ڪارڪردگيءَ جو آئينو به آهي.

دنيا اندر سمورين قومن کي پنهنجون ٻوليون آهن، اهڙيءَ ريت سنڌي قوم کي ٻه پنهنجي ٻولي آهي، جيڪا دنيا جي قديم ترين ۽ شاهوڪار زبانن مان هڪ آهي، اِن ۾ ڪو ٻه شڪ نه آهي ته سنڌي موجوده دور جي هڪ زنده ۽ ترقي ڪندڙ (living & growing) زبان آهي، جنهن جي تعمير، تشڪيل ۽ اوسر کي پنجن کان ڏهه هزار سال يا اڃا ٻه وڌيڪ عرصو لڳو آهي. ان جي تعمير، تشڪيل ۽ اوسر هڪ اهڙي سداسرسبز ۽ آسودي ملڪ ۾ ٿي آهي، جيڪو اقتصادي ۽ تهذيبي طور خود ڪفيل ۽ پاڻيرو پئي رهيو آهي. هن ٻوليءَ کي پنهنجي تاريخ، پنهنجو منفرد وياڪرڻ/ گرامر ۽ پنهنجون خصوصيتون رهيون آهن. موهن جي دڙي کان تهذيبي سفر ڪندي، هن زبان ڪيئي لاها چاڙها ڏٺا آهن، پر هن زبان جي رکوالن ڪڏهن لطيف، ڪڏهن سچل، ڪڏهن سامي، ڪڏهن قليچ بيگ، ڪڏهن ڪوڙومل کلناڻي، ڪڏهن پيرومل مهرچند آڏواڻي، ڪڏهن گربخشاڻي، ڪڏهن علامه آءِ آءِ قاضي، ڪڏهن دائودپوٽو، ڪڏهن جي.ايم.سيد، ڪڏهن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڪڏهن محمد ابراهيم جويو، ڪڏهن شيخ اياز، ڪڏهن نارائڻ شيام، ڪڏهن ڊاڪٽر پرسو گدواڻي ۽ ڪڏهن ڊاڪٽر الانا ٻنجي، اُن جي سونهن، سوڀيا ۽ سچ ڏچ کي برقرار پئي رکيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد ۽ اصليت بابت ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن وڏو ڪم ڪيو آهي. مختلف وقتن تي مختلف عالمن اُن جي بڻ بنياد بابت مختلف رايا ۽ نظريا پيش ڪيا آهن. گريئرسن، ٽرمپ، شرٽ، پيرومل، ڊاڪٽر بلوچ، سراج، مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر خوبچنداڻي، الانا صاحب ۽ ٻين جو ان ڏس ۾ ڪم اهميت رکي ٿو. ڪن سنڌيءَ کي انڊو-آرين، ڪن غيرآريائي، ڪن سامي صفت ٻولي، ڪن سنسڪرت جي ڄائي، ڪن سنسڪرت جي ماسي يا ماءُ، ڪن دراوڙي نسل جي ۽ ڪن سنڌوي يا سنڌوري مان نڪتل زبان قرار ڏنو آهي. منهنجو مقصد اها ڇنڊڇاڻ ڪرڻ نه آهي، پر آءٌ ايترو چوان ٿو ته: سنڌي تهذيب ۽ سنڌي زبان، سرزمين سنڌ جي آدي- جڳادي زبان آهي، اها ڪا ٻاهران آيل ۽ اڌاري ٻولي ڪانه آهي، هيءَ

هن خطي جي تهذيب مان ڦٽي نڪتل زبان آهي ۽ اُن جون پاڙون موهن جي دڙي واري تهذيب ۾ ڪتل آهن. هن سدابهار ٻوليءَ دنيا جي هر ٻيءَ زبان وانگر جتي ٻين ٻولين جي لفظي ذخيري کي پنهنجو ڪيو آهي، اُتي پاڻ به ٻين ٻولين جي جهول ۾ پنهنجا لفظ وجهڻ ۾ ٻُخل کان ڪم نه ورتو آهي. قديم سنڌ جي حدن توڙي سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافيءَ جو مطالعو ڪندا سون ته ڪاڪي ڀيرومل جي ان راءِ سان اتفاق ڪرڻو پوندو ته:

"سنڌي ٻولي، قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي شهر سورت تائين هيون، جنهنڪري پنجاب جو ڳچ ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي پاسا، لسٻيلي ۽ مڪران سميت سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سڀني هنڌن اسان جي سنڌي ماڻهن راڄ ٿي ڪيو جنهنڪري سنڌي ٻولي انهن پاسن ڏانهن چالو آهي." (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: ص48)

دنيا جي هر ٻوليءَ جي حدن اندر مختلف علائقن اندر ڳالهائڻ ٻولهائڻ جا جدا جدا لهجا/اُپ ڀاشائون يا Dialects هوندا آهن. ان ڪري ئي هيٺين قسمن جي چوڻين ۽ ڪهاوتن جنم ورتو آهي:

(1) ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي.

(2) ڇهڙو ڇراخ، ٻهڙو جرڪ، ٻولي ٻوليءَ فرق.

(3) بارگا وين بولي بدلي، تروور بدلي شاکا.

ٻڍاپا ۾ ڪيس بدلي، لڪشڻ نه بدلي لاکا (گجراتي پهاڪو)

يعني: "ٻارهين ڪوهين تي ٻولي ائين بدلجي ٿي، جيئن وڻ جون ٽاريون. ٻڍاپڻ ۾ وار بدلجيو وڃن، پر لاکن (لاکا ذات) جو لڇڻ نه ٿو بدلجي".

اهي چوڻيون ۽ پهاڪا، دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪ جهڙا لاڳو ٿين ٿا. هونئن به هر ٻوليءَ جو ڳالهائيندڙ هڪ شخص هوندو آهي، جيڪڏهن اسان ڪن به ٻن شخصن جي ڳالهه ٻولهه يا گفتگوءَ جي انداز تي گهرائي ۽ باريڪبينيءَ سان ويچار ڪندا سون ته ان ۾ خاصو فرق معلوم

ٿيندي پوءِ پلي ڪٽي اهي ساڳئي علائقي جا رهاڪو چو نہ هجن. خود جڏهن ڪو ماڻهو گهر ۾ ڳالهائي ٿو شهر يا ڪار وهنوار وقت ڳالهائي ٿو يا پڙهيلن جي محفل يا ادبي ميڙ ۾ ڳالهائي ٿو تہ سندس ڳالهائڻ جي ڍنگ، لفظن جي انتخاب ۽ ڳالهہ جي عبارت ۾ فرق اچي وڃي ٿو. ان ڪري ساڳئي ملڪ جي مختلف يا پرانهن علائقن ۾ ڳالهائجندڙ بولي سياويڪ طور فرق واري معلوم ٿيندي. پر اها بہ حقيقت آهي تہ اهو فرق يا تفاوت ايڏو بہ وڏو نہ هوندو آهي، جو اُن بوليءَ جا ڳالهائيندڙ گفتگوءَ وقت هڪ ٻئي کي سمجهي نہ سگهن. اهڙن ننڍڙن ننڍڙن فرقن کي گهٽائڻ يا روڪڻ لاءِ ترقي يافتہ بولين جا هڪڙا معياري لهجا (Standard Dialects) ٿيندا آهن. جيڪي تعليم، ادب ۽ موجوده زبان جي ميڊيا ۾ ڪم ايندا آهن ۽ اهڙي لهجي کي "معياري لهجو" يا "معياري بولي" (Standard language) ڪوٺيو ويندو آهي. اهو معياري لهجو سرڪاري سطح تي تسليم ٿيڻ بعد تعليمي ادارن، نشر و اشاعت، عدالتن، اسيمبلين، درسي ۽ ادبي ڪتابن ۾ ڪتب ايندو آهي. جهڙي طرح:

> "انگلنڊ ۾ جيڪا زبان سرڪاري طور ملڪ جي زبان تسليم ڪيل آهي، جنهن کي هو 'معياري انگريزي بولي' (Standard English) چون ٿا. اها انگلنڊ جي ٻين خطن جي اچار کان گهڻو اختلاف رکي ٿي. جيڪا انگريزي موجوده وقت ۾ سرڪاري طور ملڪي زبان آهي، ان کي ڏاکڻين علائقي واري انگريزي (Southern English) يا "شاهي انگريزي" (King's English) بہ چوندا آهن.
>
> (ڊاڪٽر الانا: سنڌي بوليءَ جي لساني جاگرافي- ص8)

ساڳيءَ طرح هر هڪ بوليءَ ۾ علائقائي اُپ بولين يا Dialects جو فرق هئڻ لازمي آهي. "ڀارت ۾ دهلي- ميرٺ علائقي جي ڪڙي بولي (هندي) گذريل اڍائي سؤ سالن کان وٺي ادبي لکڻين، اخبارن ۽ مخزنن ۾ ڪتب پئي اچي. اُن جو ڦهلاءُ گهڻو تڻو سڄي ڀارت ۾ راڄ ڀاشا (official language) ۽ ڳانڍيو بوليءَ (Link Language) جي روپ ۾ ٿي چڪو آهي. اڄ اتر ڀارت جي گهڻن ئي پرانتن جا جدا جدا رهاڪو تعليم ساهتيہ ۽ ڀاڻ ۾ لکپڙهہ ڪرڻ

لاءِ معياري هندي (کڙي ٻولي) جو استعمال ڪن ٿا. پوءِ گھرن ۾ پلي ھو جدا جدا لهجا (جيئن تہ ڀوجپوري، مگهٽي، ٻنديلي، پوربي، بھاريہ، ڇتيسگڙهي، هرياڻوي، راجستاني، برج، اوڌي، اُتراچل ۽ هماچل جون پهاڙي ڀاشائون جو تہ ڳالهائيندا هجن." (مرليڌر جيٽلي: ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ: ص47 سال 1991ع)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو اپ ڀاشا ۽ Dialect کي "محاورو" تصور ڪندي لکي ٿو تہ: "چين ۾ اٺ وڏا ۽ ٻيهن کان وڌيڪ محاورا (Dialect) آهن. پي چنگ (Peking) گاديءَ جو هنڌ آهي، ان جو محاورو ٻڌڻ جي چٽائيءَ سبب سڄي ملڪ ۾ ۽ ٻاهر ويل (overseas) چينين لاءِ بہ سمجھہ ۾ اچڻ وارو هوندو آهي. پي چنگ جو محاورو معياري لکجي ٿو."
(لاڙي ۽ ڪڇي: سنڌيءَ جا بہ محاورا: 2008، ص14)

اهڙيءَ طرح سنڌي زبان جون بہ جُدا جدا اپ- ٻوليون يا لهجا (Dialects) آهن. جن تي "بنيادي طور گهڻو تڻو ڪم مستشرق عالمن جو ڪيل آهي، جن ۾ گريئرسن جو نالو نمايان رهيو آهي
."(الطاف جوکيو: ساهتيءَ جو لهجو ۽ اُن جو صوتياتي اڀياس: ڪلاچي سيپٽمبر 2007 ص25)

گريئرسن، عام رواجي حساب سان سنڌي ٻوليءَ جا چار لهجا: معياري (يا وچولي)، سرائيڪي، تريلي ۽ لاڙي ڄاڻائي انهن ۾ 'ڪڇي ۽ لاسي' شامل ڪري ڇهہ لهجا تسليم ڪيا آهن'
(تفصيل لاءِ ڏسو: جي.اي. گريئرسن: برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو، جلد8، ڀاڱو پهريون، سنڌي ترجمو: 2000ع ص60_16)

سنڌ جي عظيم ٻوليدان ڪاڪي ڀيرومل، سنڌيءَ جون ڇهہ اپڀاشائون، طبعي حدن جي ورهاست موجب: سيريلي، وچولي، لاڙيہ تريلي، لاسي ۽ ڪڇڪي، ڄاڻايون آهن.

(تفصيل لاءِ ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: 1956)

ڊاڪٽر غلام علي الانا، پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني (لسانياتي جاگرافيءَ" ۾ سنڌي زبان جا مکيہ لهجا ست- اُترادي يعني سريلي، وچولي، لاڙيہ ٿريہ ڪوهستاني، ڪڇي ۽ لاسي ڄاڻائيندي انهن کي وري مقامي ننڍين ننڍين گروهن ۽ محاورن (colloquial) ۽ ڏنڏي وار

محاورن ۾ ورهائڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي.

(سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: 1979ع، ص9)

سنڌ جو مايہ ناز عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جڏهن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو چيئرمئن (1991ع) مقرر ٿيو تہ هن هڪ جامع رٿا هيٺ سنڌ جي مختلف ڀاڱن توڙي سنڌ سان لاڳو ٻين صوبائي علائقن ۾ ڳالهائجندڙ سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي جي شروعات ڪرائي ۽ ان رٿا موجب ٻارهن مطالعا پيش ٿيڻا هئا. جن مان (1) سبيءَ جي ٻولي: ڊاڪٽر دادمحمد بروهي، (2) ماٿيلي اباوڙي جي ٻولي: پروفيسر محمد فاضل شيخ، (3) شڪارپور جي ٻولي: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (4) اترادي ٻولي: هدايت پريم (5) ٿري ٻولي: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ هدايت پريم (6) ماڇن، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي: حافظ حبيب سنڌي۔ ڊاڪٽر صاحب جي دور ۾ ۽ (7) جتڪي ٻولي: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (2003ع)، (8) سنڌي ٻوليءَ جو درياهي لهجو (اصل نالو: مهراڻ جي ٻولي/ درياهي ٻولي): الهنواز رڪڻائي: (2007) ۽ (9) لاڙي ۽ ڪڇي (سنڌيءَ جا بہ محاورا): ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو (جون 2008ع)۔ بعد ۾ ڇپجي چڪا آهن.

ڊاڪٽر حيدر سنڌي وري، سنڌي ٻوليءَ ڪي طبعي لهجن (لاڙي، ڪوهستاني، سرائيڪي ۽ وچولي) ۽ فطري لهجن (ڪڇي ڪاٺياواڙي، راجستاني، گنڌاوي، ڍڪري، لاسي، جدگالي ۽ ڪيڇي) لهجن ۾ ورهائي ٿو. بهرحال، ان تي لسانيات جا ماهر ۽ لسانياتي جاگرافيائيءَ جا ڄاڻو ڀيا بحث ڪندا، آءٌ هتي "وچولي جي معياري لهجي" بابت پنهنجا خيال پيش ڪندس. جنهن ۾ بہ آءٌ اعتراف ڪري ڇڏيان تہ منهنجو ڪتابي اڀياس وڌيڪ ۽ مشاهداتي ۽ عملي اڀياس گهٽ آهي.

اها هڪ حقيقت آهي تہ هڪ سڌريل زبان جي حيثيت ۾ سنڌيءَ جا لڳ ڀڳ مٿي ڄاڻايل يا ڪجهہ ٻيا لهجا (Dialects) ۽ اُپ لهجا (Sub_ dialects) آهن. جن ۾ سنڌ جي موجوده طبعي حدن ۽ ٻنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي وارا سمورا لهجا اچي وڃن ٿا. اُنهن لهجن جي فرق جي باوجود، سنڌ جا سيئي سنڌي يا سنڌ کان ٻاهر وسيل سنڌي هڪٻئي کي

سمجهي سگهن ٿا. ان جو خاص سبب، تعليمي ۽ ادبي ميدان ۾ "معياري سنڌي ٻوليءَ" جو استعمال آهي. معياري سنڌي ٻولي Standard Sindhi) (Language يا معياري سنڌي لهجو (Standard Sindhi dialect) ساڳي ڳالهه آهي، ڇو ته دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ لفظن جون معنائون شخصي/ مقامي ۽ اجتماعي/ قومي صورت ۾ ڌار ڌار سمجهيون وينديون آهن. جيئن لفظن جون لُغتي ۽ مددي (Subsidiary) يا سماجي ۽ ڪلچرل معنائون ڌار ڌار هونديون آهن. ان حوالي سان سنڌي معياري ٻولي، لهجو يا محاورو (جيڪو عالم جيئن ڪتب آڻي). هڪڙو ئي آهي، جنهن کي مختلف عالمن "ساهتي لهجو"، "وچولو لهجو" يا "حيدرآبادي لهجو" (ٿوري گهڻي جاگرافيائي حدن جي اختلاف سان) بيان ڪيو آهي. گريئرسن وٽ "وچولي لهجي" جي حدبندي هن ريت آهي:

"سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل آهي: "لاڙ" يا هيٺين سنڌ، "وچولو" يا مرڪزي سنڌ ۽ "سِرو" يا مٿين سنڌ. سنڌيءَ جو معياري لهجو جنهن کي "وچولو" چئجي ٿو سنڌ جي وچولي ۾ ڳالهائبو آهي، جيڪو اندازاً حيدرآباد جي چوگرد وارو علائقو آهي. اهوئي سنڌي لهجو ادب ۾ استعمال ٿيندو آهي ۽ سنڌ جا سڀ پڙهيل ماڻهو اهو ڪتب آڻيندا آهن."

(برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو- سنڌي ترجمو: 2000ع، ص 61)

پيرومل سنڌي ٻوليءَ جي اهم اپڀاشائن- سري (شڪارپور)، لاڙ (جي مسلمانن) ۽ شاهه جي رسالي واري لاڙيءَ ساهتي پرڳڻي (اڳوڻي نوابشاهه) توڙي سيوهڻ جي ٻوليءَ کي ٺيٺ سڏيندي، لکي ٿو ته:

"هن وقت درسي ڪتابن ۾ رڳو وچولي، خاص ڪري حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ اها ئي سڀني کان وڌيڪ کري ۽ ٺيٺ ٻولي ليکجي ٿي."

ان جو ڪارڻ بيان ڪندي لکي ٿو ته:

"سن 1853ع ۾ جڏهن سنڌ جي تعليم کاتي وارن پهريون پيرو اسڪولن جي ڪم اچڻ لاءِ درسي ڪتاب جوڙايا،

تڏهن اهو ڪم حيدرآباد جي ڪن معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ سياويڪ طور ڪتابن لکڻ ۾ هنن اها ٻولي ڪم آندي جا پاڻ ۾ ڳالهائيندا هئا. ائين حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن هندن جي ٻوليءَ کي شرف مليو ۽ هن وقت اها ئي ڪتابي ٻولي ٿي ڪم اچي ٿي، پر انهيءَ تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي لهجي ۾ ليکجي ٿي. وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو (نوشهروفيروز ڪنڊيارو وغيره) پڻ اچي وڃي ٿو.

(سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ 1956ع ص 93_ 94)

وچولي جون حدون بيان ڪنديءَ ساڳئي ڪتاب ۾ ڀيرومل لکي ٿو:

"سري ۽ لاڙ جو وچ وارو ڀاڱو 'وچولو' سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اُتر واري ڀاڱي کان وٺي، هيٺ ڪوٽڙي ڊويزن تائين آهن. اهو سنڌ جو 'وچولو' يعني وچ وارو ڀاڱو آهي. ۽ اُتي جي ٻولي 'وچولي' ڪوٺجي ٿي.

(ايضا: ص113)

ان ئي ڪتاب ۾ ڀيرومل سڄي سنڌ ۾ سيوهڻ جهڙو ٻيو قديم شهر موجود نہ ٿو سمجهي. سندس خيال ۾ هي شهر آرين جي هٽ هيٺ هو ۽ انهن جي ٻولي ٺيٺ هئي، جنهن جا اهڃاڻ اڄ تائين پڌرا آهن. سيوهڻ ۽ دادو سنڌونديءَ جي هڪ ڪپ تي آهن ۽ ٻئي ڪپ تي ساهتي پرڳڻو آهي. سنڌ جي انهيءَ سڄي وچولي ڀاڱي جي ٻولي اڄ بہ سڄيءَ سنڌ ۾ ٺيٺ ليکجي ٿي. درسي ڪتابن ۾ اها وچولي ٻولي ڪم اچي ٿي. هن وقت جيڪا عربي- سنڌي آئيوتا ڪم اچي ٿي، جن صاحبن اها جوڙي، تن مان هڪڙو سرگواسي ديوان ننديرام ميراڻي سيوهڻ جو وينل هو. (ص113_ 114_ 115_ ايضاً)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو "وچولي محاوري" تي بحث ڪندي لکي ٿو تہ:

"اُتر ۽ ڏکڻ سنڌ جي وچ واري ايراضي "وچولو" سڏجي ٿي. اُن ۾ نوشهري ۽ پرين واري ايراضيءَ کي "ساهتي" بہ سڏجي ٿو".

ان بعد ڀيرومل واري حدبندي (ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اتر

واري ٻاڱي کان وٺي ڪوٽڙيءَ تائين) ڄاڻائيندي لکي ٿو ته "

"وچ ۾ هجڻ ڪري هن محاوري جي اُچارن ۾ وچٽرائي ۽ توازن آهي. هن تي اتر ۽ لاڙ جي اُچارن جو ٿورو ٿورو اثر به آهي. هن محاوري کي نوشهري ۽ سيوهڻ جي علمي مرڪزن جي ٽيڪ آهي". (لاڙي ۽ ڪڇي سنڌيءَ جا ٻه محاورا : 2008)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب به پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ واري راءِ کي دهرايو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو رايو آهي ته:

"وچولي جي ٻولي وڌيڪ وزنائتي ۽ زياده فصيح آهي. وچولي جي ٻولي لاڙ ۽ سري جي ٻولين مان سڌريل صورت ۾ بنيل آهي. وچولي ٻولي لاڙ ۾ به ۽ سري ۾ به آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿي ۽ اُهائي علمي ۽ ادبي ٻولي سمجهي وڃي ٿي. اڪثر ڪتاب ۽ اخبارون انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيون وڃن ٿيون. تعليمي ڪتاب ته خاص طرح وچولي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن ۽ لکيا وڃن ٿا. وچولي سنڌ جون حدون طول (ڊيگها) ۾ گهوٽڪي لاڙڪاڻي ۽ اُن جي آسپاس کان وٺي، حيدرآباد ۽ اُن جي ويجهي پسگردائيءَ تائين آهن. عرض (موڪر) ۾ درياءَ جو اولهه وارو پاسو جبل کان سواءِ ۽ درياءَ جي اوڀرين پر ساهتي سڄو پرڳڻو".
(آفتاب ادب: 1956ع ص 116)

مرليڌر جيٽليءَ جي نظر ۾

"معياري سنڌي ٻولي، اهو لهجو آهي، جيڪو ساهتي (سيوهڻ، پريا، نوابشاهه ۽ اُن جي آسپاس) ايراضيءَ ۾ ڪتب اچي ٿو. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ تعليم کاتي وارن جيڪي درسي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپايا، انهن جا لکندڙ گهڻي ڀاڱي ساهتيءَ جا هئا. اهو ئي مکيه سبب آهي، جو اُنهيءَ علائقي جي سنڌي ٻوليءَ کي معياري ليکي، اُن جو استعمال ادبي لکڻين ۽ سرڪاري انتظام ۾ پڻ ٿيڻ لڳو. انهيءَ ڪري چاهي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ علائقائي لهجن جو تفاوت آهي، پر ادبي لکڻين

۾ سيٺي سنڌي اديب ان معياري ٻوليءَ جو استعمال ڪن ٿا. پوءِ چاهي هو سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ رهندڙ ڇو نه هجن.“

(ٻوليءَ جي لکاوٽ ۽ سرشتو: ص45 ـ 46)

قريشي حامد علي خانائي به ان راءِ جو آهي ته:

”انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌي صورتخطيءَ جي باقاعدي تشڪيل ۽ شروعات ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي نشر لاءِ ”ساهتي پرڳڻي“ جي سنڌي لهجي کي سرڪاري طرح ”معياري لهجو“ مقرر ڪيو ويو جو اڄ سوڌو نصابي ڪتابن ۾ رائج آهي ۽ اهو ئي لهجو ادبي ٻوليءَ جو درجو رکي ٿو.

(مضمون: ساهتي پرڳڻي جو پسمنظر، ٽماهي مهراڻ 2ـ3، 2006ع ص 150)

اهڙي ئي ڳالهه نوجوان محقق الطاف جوکيو به ڪئي آهي. هو پنهنجي مضمون ”ساهتيءَ جو لهجو ۽ اُن جو صوتياتي اڀياس“ ۾ لکي ٿو:

”موجوده ضلعي نوشهروفيروز جي حدن کي ”ساهتي پرڳڻي“ جي نالي سان پڻ سڏيو ويندو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي ”وچولي لهجي“ ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. تاريخي اعتبار کان علم ۽ ادب ۾ هڪ نرالو مقام رکي ٿو.“

(ڪلاچي: سيپٽمبر 2007ـ ص23)

ان مٿئين تفصيلي بحث مان مون هي نتيجا ڪڍيا آهن:

(1) ”وچولي لهجي“ جي حدبنديءَ تي ٿورن گهڻن اختلافن باوجود اڪثر عالم ان ڳالهه تي اتفاق ڪن ٿا ته ”وچولو لهجو“ سنڌي ٻوليءَ جو معياري لهجو آهي، اُن جي ٻولي ادبي، اخباري، ڪتابي، تعليمي ۽ دفتري ضرورتن جو پورائو ڪري ٿي.

(2) 1853ع ۾ سر بي.ايچ. ايلس جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌي معياري آئيوٽا جي حتمي تشڪيل لاءِ مقرر ڪيل ڪميٽيءَ ۾ سنڌ جي مکيه علائقن مان جا ٻه عالم (قاضي غلام علي، ميان غلام حسين)، سيوهڻ جو هڪ عالم (ديوان ننديرام ميرانڻي سيوهاڻي)، حيدرآباد جا ٽي عالم (ديوان پريداس آنندرام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي ۽ ميان

محمد) ڪراچيءَ جو هڪ عالم (راءِ بهادر جڳن ناٿ: مراٺي، پر سنڌيءَ جو ڄاڻو) ۽ شڪارپور جو هڪ عالم (مرزا صادق علي بيگ) شامل هئا. هن ڪاميٽيءَ ۾ وچولي جو تہ رڳو هڪ سيوهاڻي عالم هو پر منهنجي نظر ۾ ڪتابي ٻوليءَ تي ساهتيءَ جي ٻولي حاوي هئي، ان ڪري حيدرآبادي عالم ان پوري وچولي جي ٻوليءَ جو اپياس رڪندڙ هئا. (دادو 1931ع ۾ ڌار ضلعو نهيو نہ تہ اهو پراڻي لاڙڪاڻي ۽ ڪراچي ضلعن جي حدن ۾ آيو ٿي، ان ڪري منهنجي خيال موجب گريئرسن جو ڪم آندل "مرڪزي سنڌ" وارو صيغو 'وچولي لهجي' جي مڪمل نمائندگي ڪري ٿو ڇو تہ ڪنڊياري ڪان ڪوٽڙي يا ڪنڊياري ڪان هالا، ڀٽ شاهہ ۽ حيدرآباد تائين واري حدبنديءَ جو ذڪر اڪثر عالمن ڪيو آهي، ان ڪري هاڻي وچولي لهجي واري ٻوليءَ تي سمورا اختلاف ختم ڪري 'مرڪزي سنڌ' جيڪا سري ۽ لاڙ جو وچ آهي، ان لهجي کي معياري لهجو (standard dialect) تسليم ڪرڻ علمي، ادبي ۽ تعليمي مقصدن لاءِ ڪم آڻڻ گهرجي، مختلف ماهرن پاران صوتين، عيوضي آوازن وارن فرقن واري اجائي بحث ۽ سنڌيءَ جي صورتخطيءَ ۾ واڌارن ۽ حرفن ۾ ڪنين ۽ ٻڙين جي ميلاپ يا تبديليءَ وارين ڳالهين کي ڇڏي، موجوده سنڌي آئيوپنا کي مڪمل ۽ 'وچولي لهجي' کي معياري لهجو سمجهي، سنڌي ٻوليءَ جي عصري ضرورتن موجب ترقيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي.

(3) وچولو لهجو اتر/سريہ لاڙ ٿر، لسٻيلي، ڪوهستان، ٿر، ڪڇ، بلوچستان ۽ سنڌ کان ٻاهر آباد سنڌين وٽ يڪسان تعليمي ذريعي طور مقبول آهي ۽ سمجهيو وڃي ٿو. ان ڪري اهو ئي "سنڌيءَ جو معياري لهجو" سمجهڻ گهرجي، ڇو تہ اُن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي سڳهاري راءِ موجب: "اُچارن ۾ وچٿرائي ۽ توازن"، "اتر ۽ لاڙ جي اچارن جو اثر" ۽ "نوشهري ۽ سيوهڻ جي علمي مرڪزن جي ٽيڪ" آهي.

هاڻي هيٺ آئون "وچولي لهجي" کي مڪمل (Perfect dialect) لهجي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪجهہ مثال ڏيندس، ڇو تہ ان ۾ ٻين لهجن جو سهڻو امتزاج آهي. مثال:

(1) وچولي ۽ سري ۾ "جنهن" جو جمع "جن" (ج تي زير) ۽ "تنهن" جو جمع "تن" (ت مٿان زير) استعمال ٿيندو آهي، پر درسي ڪتابن ۾ ڏاکڻي سنڌ جي اُچارن موجب "جنهن"، "جن"، "تنهن" ۽ "تن" (ج ۽ ت هيٺان زير) ڪم آئي. سهڻو امتزاج ڪيو ويو آهي ۽ پٺاڻي صاحب وٽ به اهو استعمال آهي.

(2) وچولي جي ساهتي حصي ۽ اُتر ۾ "ڪاٿي، ڪاڏي، جاڏي، تاڏي، جاٿي، تاٿي" جو استعمال ٿيندو آهي، پر درسي ڪتابن ۾ سيوهڻ طرف جو انداز "ڪيڏي، جيڏي، ڪٿي ۽ جتي" ڪم آندو ويو آهي.

(3) ساهتيءَ ۾ "چيو اٿائين" جو صيغو ڪم آندو ويندو آهي. بلڪ "چيو ٿئين" چوندا آهن جڏهن ته لاڙ ۾ "چيو آهيس" چون. پر ڪتابي ٻوليءَ ۾ "چيو اٿس" ڪم اچي ٿو، جو سيوهڻ کان هالا ۽ پٽ شاهه تائين جي نمائندگي ڪري ٿو.

(4) لاڙ ۾ آبهوا گهميل هئڻ ڪري لفظن مان 'نڪ جو اچار ۽ وسرڳ' گهٽ ڪم آڻين. مثلاً: ٿهجو، مهجو، با (باهه)، پا (پاءُ). وچولي ۾ وري 'منهنجو'، 'ٿهنجو' عنڪ. آڻين. "م ۽ ت" کان پوءِ وارو 'ن' (نڪائون آواز) گهٽ استعمال ڪن، پر درسي ڪتابن ۾ سيوهڻ کان حيدرآباد تائين (جنهن ۾ هالا ۽ پٽ شاهه اچي وڃن ٿا) جو اُچار 'تنهنجو' ۽ 'منهنجو' ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح وچولي (ساهتي کان ڪوٽڙيءَ تائين) ۾ "باهه" ۽ "پاءُ" چئبو ڪتب اچي ٿو. ان ڪري 'وچولي لهجي' (Standard dialect) ۾ اهو طريقو ڪتابن ۾ ڪم آندو ويو آهي.

(5) سري ۾ "پڻهس" لفظ ڪم اچي، پر ساهتيءَ کان حيدرآباد تائين "پڻس" جو استعمال ٿئي، ان ڪري درسي ڪتابن ۾ ٻئي طريقا (گهڻي ڀاڱي 'پڻس') ڪم اچن.

(6) لاڙ کان حيدرآباد تائين عام طرح "پئسا" (اصل انگريزي لفظ) ڪم آڻين، جڏهن ته وچولي ۽ اُتر ۾ "ڏوڪڙ" چون. ان ڪري درسي ڪتابن ۾ گهڻي ڀاڱي "پئسا" ڪم اچي پر "ڏوڪڙ" به ڪٿي ڪٿي استعمال ٿئي ٿو.

(7) وچولي ۾ سڪرنڊ- نوابشاهه پاسي اڪثر ڪري سماٽ

ذاتيون۔ ڪيريا، ساند ۽ اُٺڙ وغيره "مينهن" کي ميِنهن (م جي هيٺان زير) ۽ "ڇيڙي" کي "ڇيِڙو" (ڇ جي هيٺان زير) ڪم آڻين، پر درسي ڪتابن ۾ معياري لفظ "مينهن" ۽ "ڇيڙو" ڪم آندا ويا آهن. اهڙيءَ طرح اُن ئي تر ۾ اڻ پڙهيل ماڻهو "ڀڪڙيو" کي "ڀِڪتو" چون، پر درسي ڪتابن ۾ معياري وچولي لهجي موجب "ڀڪڙيو" لفظ ڪم آندو ويندو آهي.

(8) نوابشاهه طرف "ٻيون" (نونُ چٽو) ۽ لاڙ طرف ٻئو (ي بدران ء) چون، پر درسي ڪتاب ۾ معياري لفظ "ٻيو" ڪم اچي، جو ته "ٻيو" جو جمع "ٻيا" ٿئي.

(9) لاڙ ۾ "ٽئو" چون، پر وچولي معياري لهجي موجب ڪنڍياري کان هالا ۽ ڀٽ شاهه تائين ڪم ايندڙ لفظ "ٽيون" ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿو. 'ٽيون'، 'ٽيان' ۽ 'ٽئين' جو استعمال درسي ڪتابن ۾ عام آهي.

(10) لاڙ ۽ سري طرف 'ڀاءُ' يا 'ادا' بدران 'ڀائو' لفظ عام ڪم آڻين، جيئن: 'ڀائو درمحمد ٻُرڙو'، 'ڀائو قمر ڀٽي' پر درسي ڪتابن ۾ ساهتي کان حيدرآباد تائين لفظ 'ادا' ۽ 'ڀاءُ' ڪم اچي ٿو.

(11) ساهتيءَ جا ڪجهه نجا لفظ "راڳو" (لُنب، ليپو)، 'اُڪرس' (گهٽ، گرمي)، "ڪُوڙ" (جهجهو) معياري سنڌيءَ ۾ ڪم اچڻ سبب اُتر ۽ ٻين علائقن ۾ به استعمال ۾ اچن ٿا.

(12) لاڙ ۾ "ماڻهو" کي "ماڙهو" ۽ ڪڇيءَ ۾ "مارُو/ماڙو" چون، پر معياري لهجي جو لفظ 'ماڻهو' ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿو.

(13) اتر ۾ "رَتُ"، "سماجُ" ۽ "اولادُ" لفظ مؤنث ٿي ڪم اچن ٿا، پر وچولي، لاڙ ۽ ٻين هنڌن تي مذڪر طور ڪم اچن ٿا. اُن ڪري معياري سنڌيءَ ۾ اهو طريقو رکيو ويو آهي ۽ "رت ڳاڙهي" ۽ "منهنجي اولادِ" وارا صيغا ختم ڪيا ويا آهن.

(14) سِري ۾ "آيم" ۽ "چوندوسانس" ڪم آڻين (جيڪي وياڪرڻي اصول موجب ته صحيح آهن) پر وچولي ۽ حيدرآباد تائين مروج لهجي موجب "آيس" ۽ "چوندومانس" ڪم آندا ويا آهن.

(15) اُتر ۾ چون "لالڻ ليٿو پايون هليو ويو" پر معياري لهجي موجب

استعمال ٿئي: "لالڻ ليکو پاڻي هليو ويو".

(16) اوباوڙي طرف پنجاب ۽ سرائڪيءَ جي اثر هيٺ فعلي گردان صحيح ڪم نہ آندا ويندا آهن. جهڙوڪ:

- "هلنداسين" بدران چون "ڄلنداسين".
- "موري موري" بدران چون "مولي مولي".
- "ڪڙ پٽيندو بہ وڃي، ڪاڻيندو بہ وڃي". بدران چون "ڪڙ پٽندو بہ وڃي، ڪٽندو بہ وڃي".

ان ڪري وچولي معياري لهجي ۾ اهي اوڻايون دور ڪيون ويون آهن. بلڪ آهن ئي ڪونہ.

وچولي لهجي، سنڌي ٻوليءَ کي لفظن سان گڏ اصطلاحن ۽ پهاڪن جو وڏو ڀنڊار ڏنو آهي. جيڪو سڄيءَ سنڌ جو سموريءَ سنڌي ٻوليءَ جو لازوال ورثو آهي. جهڙوڪ:

- ڪاڏي چنڊ ڳچي، ڪاڏي حافظ ٻچي.
- چٽي "چنيچڻ" جي، "ٻُرڻ" تي پيٺي (موري تعلقي جا بہ ڳوٺ)
- اهڙي جُٽ ڪيائينس، جهڙي ٻرڙي ڪٽي ٻارن سان. (نوشهري موري ۽ ڪنڊياري ۾ ٻرڙا گهڻا آهن)
- واڇان: چريون ڏٽي چاڻ واڇان وتيسون هڪڙي (حيدرآباد، هالا طرف جو پهاڪو)
- هتي گنگوءَ وارو گوڙ لڳو پيو آهي. (گنگو پڪوڙائيءَ وٽ هميشہ گوڙ لڳو پيو هوندو هو.)
- ٻاڻر ڪوٽ جا ڪنگرا، پٽ گهر جي سُونهن
- اچي ڏاڙهي، اٿو خراب
- آيا مير پڳا پيڙ (حيدرآباد طرف جو پهاڪو)
- اڀائي گهرن جو خير
- اُهي ڏُنيا ئي مري ويا، جيڪي گهڻا ڏيندا هئا. (ڪنڊياري طرف جو پهاڪو)
- ٻاگ ڏي پيڙو تہ دال مان سيرو

- پاڙين مٿان پٽ، ڪانگن ڪيرائي وڌي.
- راهوجن ۾ رات، قادر ڪنهن جي نه وڃهي.

هن سڄي بحث مان مون اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جن عالمن 'وچولي جي لهجي' کي سنڌي ٻوليءَ جو 'معياري لهجو' قرار ڏئي، معياري سنڌي تعليم ۽ ادب لاءِ مقرر ڪيو هو اُهي وڏا عالم هئا. انهن سڄيءَ سنڌ جي لهجن جو اڀياس ڪيو هو ۽ وتن وچولي سنڌ جو تصور محدود، يعني ساحتي پرڳڻي تائين محدود نه هو پر اُهو لاڙ ۽ سري جي وچ واري مرڪزي سنڌ تائين وسيع هو. هي لهجو سنڌيءَ جو معياري لهجو آهي، جنهن کي تعليم ميڊيا ۽ ادب جي ميدان ۾ ترقي ڏيارڻ، موجوده ٽيڪنالاجيءَ جي دور جي تقاضائن موجب ڦهلائڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ جي ٻولي بنائڻ لاءِ اسان کي هر ممڪن ڪوششون ڪرڻ گهرجن. ان لاءِ سنڌ ۾ هنا. جي ادبي ادارن ۽ ڪمپيوٽر جي سنڌ ۽ دنيا ۾ موجود ماهرن جي وچ ۾ رابطي ۽ ڪانڊاپي جي سخت ضرورت آهي، ۽ ان رابطي لاءِ مرڪزي ڪردار "سنڌي ٻولي اٿارٽي" ادا ڪري سگهي ٿي.

مددي ڪتاب

1. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، سنڌي ادبي بورڊ 1965
2. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا: ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2006
3. برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو: گريئرسن، مترجم: ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2000
4. آفتاب ادب: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سنڌي ادبي بورڊ
5. سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد: ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌيڪا اڪيڊمي، 2007
6. سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: ڊاڪٽر غلام علي الانا، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
7. سنڌي ٻولي: لساني جاگرافي، آراڌايون ۽ لفظي ترتيب: محمد عمرچند، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 2004
8. ٻوليءَ جي لکاوٽ ۽ سرشتو: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي

9. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو
10. سنڌي الف، ب جي ارتقا: عبدالڪريم لغاري
11. ٿري ٻولي: عبدالجبار جوڻيجو ۽ هدايت پريم سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1994ع
12. ماٿيلي ۽ اباوڙي جي ٻولي: پروفيسر محمد فاضل شيخ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1992ع
13. لاڙي ۽ ڪڇي (سنڌيءَ جا ٻه محاورا): ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
14. ٻهاڪن جي ٻاڙ: عبدالڪريم سنديلو
15. سنڌي پهاڪا ۽ محاورا: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي
16. جتڪي ٻولي: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 2003ع
17. دريائي ٻوليءَ جو لهجو" الهنواز رڪٽائي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
18. سندهي زبان و ادب کي تاريخ: ڊاڪٽر غلام حيدر سنڌي
19. ماڇر، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي: حافظ حبيب سنڌي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1994ع
20. سبيءَ جي ٻولي: ڊاڪٽر دادمحمد خادم بروهي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1992ع
21. اترادي ٻولي: ڊاڪٽر هدايت پريم، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد
22. هڪ جلدي سنڌي لغات: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ٻيو ڇاپو سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
23. سنڌي ٻولي: سراج ميمڻ
24. سنڌي صوتيات: ڊاڪٽر غلام علي الانا
25. سنڌي ڏوني وگيان: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي
26. سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون (جلد 1): ڊاڪٽر انور نگار سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
27. سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون (جلد 2): خان محمد جروار سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
28. ڪلاچي، جلد ڏهون، شمارو ٽيون، سيپٽمبر 2007، الطاف جوکئي جو مضمون، "ساهتي پرڳڻو ۽ ان جو صوتي اڀياس"

ڪوهستاني لهجو

سُجون جي ساٽيهہ تہ پہ وَنهيان ئي وِترو
گهوريو سو پرڏيهہ توٽي ڦَلين چانئيو.

(شاهہ رح)

ڪوهستاني لهجي تي ڳالهائڻ ڪان پهرين، آئون ڪوهسارن واري ديس بابت ڳالهائيندس، جنهن لاءِ هيءُ عام چوڻي آهي تہ "ڪوهستان، وِنُو تہ پرستان، نہ تہ مڙهن جو مڪان" ـ معنيٰ جي پلر پالوٽ ڪئي تہ جڻ پهريندو پرين جو ويس، جي ڏڪاريو تہ لاشن جو ديس. هن جوکائتي جُوءِ جو نرالو نقشو اوهان اڳيان چٽي، ٿوري تاريخي حيثيت بہ بيان ڪندس. جتي هي لهجو ڳالهائجي ٿو تنهن ۾ ضلعي دادوءَ جي پڇنديل پوچڙ واري سڄي جابلو پٽي، جيڪا هن وقت ضلعي ڄامشوري جي ڏيج ۾ آئي آهي، ضلعي ٺٽي جو جنگشاهيءَ وارو اوريون جابلو پاسو ويندي گهگهر تائين، تنهن ڪان سواءِ ڪراچيءَ جا ڪوهسار جن تي ڪيئي تاريخون اُڪريل هيون، تن کي ڀاڙان پٽيو ويو. منهنجي اکين ڏٺل ويهہ ميل ڏکهو ۽ ايڌائي ميل ڪن ويڪرو "مولڙي جبل" جنهن ۾ ڪيترائي ظاهر ظهور تاريخي اهڃاڻ هئا. اُن جو باقي چاڙڪيءَ جيترو حصو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سامهون وڃي بچيو آهي، تنهن کي بہ رات ڏينهن ڪري پٽ ڪيو پيو وڃي. ان ئي جبل جي 500 سو ايڪڙن ڪان بہ مٿي زمين سفاري پارڪ کي ڏني ويئي آهي، جنهن ۾ ٻن ٽڪرين تي اَڃا بہ ڪي تاريخي اهڃاڻ بچيل آهن. پر انهن جي مٿان بہ ڪي شغلي شيون "Go_Aish" جي نالي سان ٺاهي، بچيل ميراث کي

بيدرديءَ سان لتاڙيو پيو وڃي. اسين ترقيءَ ۾ ارها ناهيون. پر اسٽيل مل ۽ قاسم بندر جي نالي جيڪا لکين ايڪڙ زمين ويئي، سا تہ ڪين مباح آهي، پر ان ايراضيءَ اندر جيڪي سوين تاريخي ماڳ مڪان ۽ قبرستان هئا، تن کي ڊرتيءَ تان اکوڙيو ويو باقي جيڪي ايڪڙ بيڪڙ بچيل آهن، سي بہ ميساريا وڃن. هئڻ تہ ائين کپندو هو تہ انهن تاريخي شين کي تحفظ ڏنو وڃي ها، پر اها ڳالهہ اتي بس نہ ٿي، وري ديهہ ڪانٽو ديهہ ڍانڊيو ديهہ ڪاڪڙ ديهہ ڪوٽيرڙو ۽ ديهہ جوريجي- انهن سڀني ديهن کي بن قاسم ٽائون جي لٽ هيٺان ڏنو ويو آهي. قاسم ٽائون جي بدران ديبل ٽائون، ڀيري ٽائون يا سسئي ٽائون نالو رکڻ گهرجي ها. پر شايد ائين ڪرڻ سان اسلام خطري ۾ پئجي وڃي ها. "نئين جوريجي" جي ڪنڌيءَ تي، جتي اها نئين سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي، هڪ خوبصورت نظاري وارو "سسئيءَ جو باغ" هو جنهن ۾ ڀير، ٻڙ، آمري، گدامڙي ۽ بہ ٽي انبن جا وڻ مون پاڻ ڏٺا هئا. هن باغ جي سارسنڀال هڪ هندو سيٺيو گنگارام ڪندو هو جيڪو پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هندستان هليو ويو. ويندي ويندي جاجي ڪرمي پوڙي بلوچ کي هن باغ جي سار سنڀال جي پارت ڪري ويو. هي باغ هڪ خوبصورت روح پرور ۽ تفريح گاهہ سان گڏ گهاري کان ڪراچي واري پراڻي رستي ويندڙ مسافرن لاءِ هڪ آرامگاهہ پڻ هو. اها سڄي ساموندي پٽي واري قيمتي زمين پاڪستان نيوي کي ڏني ويئي، تن سڄي باغ تي چيڪ پوسٽ قائم ڪري ڇڏي جتي سسئي ۽ سندس سهيلين جي پويٽ جي پرن جهڙن نازڪ پيرن جا نشان پيا لتاڙجن. ان پٿر کان وڌ ڪونئرن پيرن لاءِ پٽائي هيءَ شاهدي ٿو ڏي تہ:

پير پٽائين ڪونئرا، ڏونگر مٿي ڏي،
ڦٽيا ڦڻ فقير جا، سيرون ٽيڙاسي،
جهڙي تهڙي حال سين، ڀُري پنهونءَ ڏي،
وڃي ماڻ وري، ڀانهيءَ ڀنڊڻ جن سين.

تنهن کان سواءِ ديهہ گونڌپاس جي سڌن پٽن تان سسئي ائن جا پير

کڙيندي ڪڙهندي ويئي.

ڪڙي ۽ ڪڙهي، پر ٻر پير پنهونءَ جو.

وري پتائي بہ هنن ٿي ٻنواڻن پٽن تان سسئيءَ جي پيرن جا نشان ليکيندو ويو. انهن ٿي پٽن تي اڄ ڪراچي شهر جو 3000 هزار ٽن ڪچرو روزانو جي حساب سان سال کان ونئي ڦٽو ڪري ان کي باهہ ڏني ويئي آهي، جنهنڪري سڄو علائقو دونهين جي ڪڪرن ۾ ويڙهيل آهي. آسپاس جا سوين ڳوٺ ان ڦهر جهڙي بدبوءِ ۽ دونهين کان بيزار ٿي لڏڻ تي مجبور آهن ۽ ڪراچيءَ جي هاٺوڪي شهري حڪومت ان ڏس ۾ ڪجهہ نٽي ڪري، ديهہ ٻُواڄ، ديهہ لال بکر، ديهہ چتارا، ديهہ الله پنو ديهہ گابو پٽ، ديهہ منڊياري، ديهہ موچڪو ۽ ديهہ مُن، جتي "حب نئين" 240 ميلن جو سفر طئي ڪري اچي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندي آهي، هتي ويجهو ئي ڪڙڪ/ڪارڪ بندر جا آثار هن وقت بہ موجود آهن. ديهہ مُن وارو هي علائقو تمام خوبصورت آهي، سامهون ئي سمنڊ جي صاف نيري پاڻيءَ ۾ هڪ ويڪرو بيٽ آهي، جتي هڪ اوچي ٽڪريءَ تي ڪجهہ قبرون آهن. هتي جي مقامي ماڻهن جو اهو چوڻ آهي تہ شهيد سورهيہ بادشاهہ پير پاڳارو بہ هتي دفن ٿيل آهي. هاڻي هتي بہ فوجي عملدار زنجيرون لڳايو ويٺا آهن تہ جيئن اسان جهڙو ڪو رولاڪ بنا جهل پل اچي وڃي نہ سگهي. هنن سيني ديهن کي ڪنڊ ۾ ڪاپار جو رسو وجهي ڪيماڙي ٽائون جي ڪِلي ۾ ٻڌو ويو آهي، جتي شاهہ صاحب جي اڏول ڪردار 'مورڙي' جي قبر واري ٽڪري کي بہ ڪڙو چڙهيل آهي. وري ديهہ ڦيڪ واڙي (هاڻي ايڪواڙي) جنهن جي ٽڪري تي چاڪر خان ڪلمتيءَ کي 1839ع ۾ انگريزن ڦاهي ڏني هئي، ان ٽڪريءَ جو اهو حصو اڃا بچيل آهي، جنهن کي عام ماڻهو "ڊالميان" چون ٿا، جيڪا چڙ تہ گار آهي، جڏهن تہ ان کي ڏرتيءَ ڏڪائڻ "چاڪر ڦاهي" جي نالي سان سڃاڻن ٿا. اها ٽڪري هن وقت واڳ ڏٺين وٽ آهي، جيڪا اسان جهڙي اچوت لاءِ ممنوع آهي. ڪراچيءَ جا اهي ڪوهسار جن ۾ ڪيترن ئي قديم آثارن جا امڪان اپريل هئا، سي پاڙان پٽجي ويا. هتي آئون ڊاڪٽر مبارڪ علي صاحب جون

هي سٽون لکڻ تي مجبور آهيان ته "تاريخي ماڳ مڪان ۽ جايون اسان جا تاريخي ورثا آهن. هڪ ته لکيل تاريخ آهي ۽ ٻي آهي عمارتن ۽ جاين جي تاريخ. جايون جيڪي تاريخ بيان ڪنديون آهن. اهي وڏيڪ سچيون ۽ مؤثر هونديون آهن. ان لاءِ جو جايون ڪوڙ نه ڳالهائينديون آهن". انهن هنڌن تان ڏرتيءَ ڏڪائيل، جيڪي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ جنهن حالت ۾ هن وقت رهن ٿا. سا پنائي گهوٽ جي هن بيت مان پسي سگهجي ٿي:

جا عمر تو مل عيد، سا اسان سُوءَ ورتي سومرا.
ويٺي ويچارن وسريه خوشي ۽ خريد.
سڪڻ ڪِٿا شهيد، مارو ملڪ ملير جا.

اهي مارو لوڪ اڄ هن اڄگر جي وات ۾ هوندي به سنڌي ٻوليءَ جو ٻاٻيس پريو 'ڪوهستاني لهجو' ڳالهائين ٿا. تنهن کان سواءِ هي لهجو سڄي گڏاپ ٿائون جي اوير، اتر ۽ اولهائين پاسي تائين وري ڏُريجي، لوئي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي ۽ ان ۾ خضدار جو اوريون پاسو به شامل آهي، جنهن لاءِ 'سيرِ ڪوهستان' ڪتاب جو ليکڪ هينئن ٿو چئي:

"ڪوهستاني محاورو اسان کي ضلعي دادو ۽ ڪراچي ڊويزن جي ارلهائين حصي ۽ بلوچستان جي ضلعي خضدار جي ڪوهستاني علائقي ۾ ملي ٿو".

هي لهجو هيٺ ويندي حب نئين جي اوراڙ پراڙ تائين ٻنهي پاسي ڳالهايو وڃي ٿو. ٻنهي پارين ماڻهن جون مٽيون مائٽيون ۽ زمينون آهن. باقي حدبنديون فقط حڪومتن جي ڪاڳرن جي ڪوزي ۾ ڍڪيل آهن. هي ماڻهو انهن ڳالهين کان بي نياز آهن. انهن لاءِ کيرٿر، لاکاڻ، لُسر، اٿپاڻ، پاچراڻ، مريه مگٿر، ميهي، ارڏيه اِيري، سُنبڪ، سورجاڻي ٻپُ، هاڙهو هوتياڻي کانيون کارو نارا ٿر، لَلو ۽ ٿانيڪو ٽڏو جبل ۽ ملير، مول ٻاڪراڻ، ٻولهاڙيه، لنگهجي، لنڊاڻي، باڙڻ، سري، سڪڻ ۽ ويراب اهي نيون ۽ ڍورا سڀ سنڌن گڏيل ورثو آهن. اهي سڀ پٽ پڌر ۽ چپر سنڌن ساهه ۾ سانڍيل آهن، جيڪي اَنُلهيا ۽ مذهب وانگر هنن لاءِ مقدس آهن.

موهن جي دڙي جي دريافت کان پوءِ اها ڳالهه نروار ٿي تہ ايران جي سرحد کان وهندي گنگا جمنا، ڪڇ ۽ راجستان تائين، اسڪردو کان ڪراچي ۽ اتان مهرڳڙهہ تائين وارو سجو علائقو "سنڌو ماٿر" جي تهذيب وارو علائقو آهي. ان پوري علائقي ۾ 1500 سو کان بہ مٿي وسنديون ظاهر ٿيون آهن، جيڪي 2500 ق.م کان 1900 ق.م تائين جون آهن. هن پوري ڳولا ۾ ڪوهستان وڏو پٽ آهي، جيڪو سنڌ ۽ بلوچستان تائين ڦهليل آهي، جتي سوين اهڙن ماڳن جا آثار موجود آهن، جيڪي اڄ تائين ظاهر ڪرڻ کان رهيل آهن. آئون هتي فقط ٽن عجوبن جو ذڪر ڪندس، جن تان اسان جا ڪاهوڙي بدر ابڙو صاحب ۽ انور پيرزادو (جيڪو اسان کان هميشہ لاءِ ڏور هليو ويو پر سندس پيرن جا نشان انهن گسن، پيچرن ۽ چوٽين سدائين لاءِ پاڻ تي چٽي ڇڏيا آهن) لنگهيا. پهريون "ڪارلوٺي" وارو ميهوڳي آبشار جيڪو دنيا جي ستن ميهوڳي آبشارن ۾ ٻئي نمبر تي آهي، وري "ڪنڌُ نئين" جيڪا سنڌ تہ ڇا، پر پوري پاڪستان جي نرالي نئين آهي، جا پورا 20 ڪلوميٽر اولهہ کان اوڀر ۽ اوڀر کان اتر وهي، ڪنڌ بازار مٿي پوءِ اولهہ پاسي وهي اچي "حب نئين" ۾ چوڙ ڪندي آهي، تنهن کان سواءِ "مهر جبل" جيڪو ٽي هزار فوٽ اوچو 32 ڪلوميٽر ڊگهو ۽ 24 ڪلوميٽر ويڪرو آهي، جتي چوٽ تہ هڪ الڳ دنيا آباد آهي، جبل جي مٿاڇري تي ميلن تائين پکڙيل ميدان، اُڀيون جابلو چوٽيون، پوک لائق سٺي زمين، گهاٽا وڻ، ماٺهن توڙي مال لاءِ موڪ پاڻي، ٻن ٻن ميلن جي پنڌ تي هڪبئي کان پريہ ست ڳوٺ بہ آباد آهن. هن جبل جي اولهائين ڪنڌ تي "ٻاهرين" نالي عجيب ۽ پراسرار آثار جتي پاڻيءَ جي اٿڙيہ جتهن ۾ واڳون، غار وانگر ڪُن، پپن ٽاليءَ ۽ ڪجيءَ جا وڻ، مٿئين پاسي پٿرن جو ڊگهو ڪوٽ آهي، تنهن کان پيرو وڏو گبربند، هيٺ مهر ڊوري جي پٿر واري پچ ۾ ست اونها کوهہ جيڪي مٿي پاڻيءَ سان ٽمٽار آهن. انهن جي وچان ڳانداپي لاءِ ڇاڙڪي، تيسر، هيءَ، واهي ڇاهي جو پراڻو ۽ انوکو نمونو اچا هيٺ ڪنڌ واري رستي تي ڪافرن جون قبرون موجود آهن. هندو عقيدي موجب پاڻي، واڳون، پپر جو وڻ ۽ غار مقدس سمجهيا وڃن ٿا. هن سڄي وايومنڊل کي جڏهن ڏسجي ٿو تہ چوڻ

هڪ عجيب تڪسات ٺهيل ٿو معلوم ٿئي.

هن ڪوهسارن واري ديس جي ٽلهي ليکي ايراضي (50000) پنجاهه هزار چورس ميلن کان به وڌيڪ آهي ۽ اندازاً (2000000) ويهه لک کن ڪوهستاني لوڪ هتي رهن ٿا. ان حساب سان هڪ ميل تي ڇهه ماڻهو رهن ٿا. جيڪي مختلف قبيلن ۽ راڄن ۾ ورهايل آهن. جن ۾ برفت، ٻندريچا، بروهي، باريچا، ٻهليم، پاٽني، پنهور پالاري، خاصخيلي، گبا، گبول، واهرا، واڍيلا، لُنڊ، لواري، رند، ڪلمتي ۽ پائيبند (هندو) به جهجهي تعداد ۾ رهن ٿا. جن لاءِ سير ڪوهستان جو ليکڪ هيئن ٿو لکي:

"هن محاوري تي ڪوهستاني نالو به پهاڙي علائقي جي نسبت سان پيل آهي، هن علائقي ۾ بلوچ، بروهي ۽ سماٽ قومن کان علاوه هندو ڪافي تعداد ۾ موجود آهن. جيڪي اڪثر سنڌي ڳالهائيندا آهن".

ڪوهستان جي رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، کاڌ خوراڪ، ايمانداري، انصاف، فيصلن ڪرڻ، جهيڙن جهڳڙن، پيري مريدي، صحت، بيماري، علاج اڪسير، ڪچهري، مارڪي ۽ مهمان نوازيءَ تي 1942ع ۾ "سيرِ ڪوهستان" ڪتاب ڇپيو. ان ئي سال ليکڪ کي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ڪراچيءَ واري شفاخاني مان خط لکيو جنهن ۾ هيئن به لکيائين ته "جنهن قلم سان تو هيءَ ڪتاب لکيو آهي، مهرباني ڪري اهو قلم مون کي موڪليو ته اُن کي چُمان". هن محنتي ۽ سُچيت ليکڪ کي هن وقت تائين اسين "الهبچايو سمون" جي نالي سان پڙهندا اچون ۽ سندس پيدائش جو هنڌ ضلعو ملير ٻڌايو ٿو وڃي. پر حقيقت بلڪل ان ڳالهه جي ابتڙ آهي. جيئن ته "ماستر الهبچايو چنو" چنا قبيلي جي "ٻهلول" پاڙي مان آهي. "دريجي" کان جو مٿي سندس ابن ڏاڏن جي جوءِ جو نالو به "ٻهلور" آهي. پاڻ حاجي، مريد "بڪڪ" (چنا قبيلي جي هڪ پاڙي جو نالو) ڳوٺ ۾ 1912ع ۾ پيدا ٿيو. اهو ڳوٺ هن وقت پراڻي لالو کيٽ ۾ جڙ ته هاڻيءَ جي لت هيٺان آهي. سائين الهبچائي هن ئي ڳوٺ ۾ 1916ع ۾ قائم ٿيل "ابراهام روبن سنڌي پرائمري اسڪول" ۾ تعليم حاصل ڪئي ۽ پوءِ هن ئي اسڪول ۾

پرائمري استاد پڻ رهيو. هي اسڪول اڄ بہ انهيءَ ناليءَ سان هلندڙ آهي. هن ٻولين تي يلغار واري ٻاڙا دوڙ ٻوڙ ۾ هي هيسيل لوڪ اڄ بہ نج ڪوهستاني لهجو ڳالهائين ٿا. جنهن جو ثبوت پيڻ ج.ع منگهاڻيءَ جا شاهہ صاحب جي رسالي ۾ آيل ڪوهستاني ٻوليءَ جي لفظن ۽ معنيٰ جي حوالي سان بہ ڪتاب آهن.

جي ڪو ڏڪاريل ڪوهستاني پنهنجي ڪوڊين جو ولر ڪاهي اتر واري جُوءِ ۾ اچي، ڪنهن هن تر جي همراهہ سان حال اوري تہ "ادا ڪَبرُون ڪَير، ٻچا ڪَبِر ڪِ بہ ڪڙا ڪِين، آن يُو ٻيو ٻارؤ گُذَرِي وين ڪَٽِي بہ ڪامَ پيئي آ. سو وَانڊِو چِي اَيون اوتاڪ گُڏُ تان اَجهاڻي آئو آهين تو ڳر ڏنجها ڏيهَن تو واري جُوئِم جاليندوسين. جيسين آن ڪا پُونگنڪي آڏين تسين هانڪِ ٽِاندو پاڻي موڪليج، ٻاڙا ٺِيين ڪي بہ پرتا آنِ ٻيو مڙيوئي ڪيرُ."

هيءَ خبرن وارو بيان اتر واري لهجي کان ايترو ڦٽيل آهي، جو جي ڪنهن ٻُڌو بہ تہ ان جي چوڻ تہ مثان گذري ويندو پر اچا بہ لاڙ جي ماڻهوءَ کي اها وارتا سمجهہ ۾ ايندي، ڇو تہ ڪوهستاني لهجي جو اثر لاڙ جي اورئين حصي تي چڱو خاصو آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب هيئن ٿو لکي:

"ڪوهستاني محاوري جو اثر خاص طور لاڙ جي ٺٽي ضلعي واري پاڱي تي ٿيو آهي، چند لفظ اهڙا مليا آهن، جن جو لاڳاپو ڪوهستان ۽ لسبيلي سان آهي. اها سنڌي ٻوليءَ جي سونهن آهي تہ ان ۾ مختلف سهڻا رنگ سمايل آهن، جيڪي گڏجي ان کي مالامال بڻائين ٿا."

ڪوهستاني لهجي جو جي صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺنداسين تہ هن لهجي ۾ چپوان، ڏندوان، مهاروان، مورڏني، سخت ۽ نرم تارونءَ وارا آواز سنڌي ٻوليءَ جي عام صوتياتي نظام جهڙا آهن، پر تنهن هوندي بہ ڪوهستاني لهجو معياري لهجي کان ڪجهہ قدر نيارو ضرور آهي. جيئن معياري لهجي، جا ڏوڪڻا وسرڳ ڪوهستاني لهجي ۾ سڀ جا سڀ آوسرڳ طور اُچارجن ٿا. جيئن گهہ جي بدران گ ۽ جهہ جي بدران ج. اها 'هہ' 'ي' ۾ بدلڻ واري عادت بين بہ ڪيترن ئي لفظن ۾ روا آهي، جيئن:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
ڪهڙو	ڪيڙو
تهڙو	تيڙو
جهڙو	جيڙو
اهڙو	ايڙو

وري معياري لهجي جي ڪيترن ئي لفظن جي آخر ۾ 'ء' هن لهجي ۾ بلڪل حذف ٿيو آهي. جيئن:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
ماءِ	ما
پاءِ	پا
پيءُ	پي
ڳاءِ	ڳا
ڪاءِ	ڪا وغيره

معياري لهجي ۾ ڳسڪيدار اوسر ڳ آوازن ۾:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
غ (غلام)	گ (گلام)
خ (خير)	ڪ (ڪيرُ)
خ (خبر)	ڪ (ڪبر)

پر جيڪڏهن اهو گسڪيدار اوسر ڳ ڪنهن لفظ جي وچ ۾ به آيل آهي ته اهو به بدلجيو وڃي. جيئن "بغير" لفظ هن لهجي ۾ بگر اچاربو ۽ ڪافي لفظن ۾ 'ي' به حذف ٿيو وڃي. جيئن:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
ضايع	ضاع
ولايت	ولات

اهي صورتون اسان کي شاهه صاحب جي رسالي ۾ پڻ ملن ٿيون.

- ڪونهي ڪميٽيءَ جو بگر تو بلو (ڏهر)
- ويچينديءَ ولات ۾، ڏرو ٿي نه ضاع. (سريراڳ)

تنهن کان سواءِ هن لهجي ۽ معياري لهجي جي صوتياتي مٽ سٽ
بہ ٿيندي آهي، جيئن:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
ي (يتيم)، (ياد)	ج (جَتِيم)، (جاد)
د (مدد)	ت (مَدَتَ)
مسجد	(مسيت)
ز (جهاز)	ج (جُهَاجُ)

اها صوتياتي مٽ سٽ شاهہ صاحب وٽ بہ اهڙين ئي ملي ٿي.

- جيڪس جاد ڪياس، ور وڃيءَ وڻڪار ۾ (آبري)
- ڏيهيان ڪچان ڏيٺ، ڪا مدت مون سين ماڙيين. (مارئي)
- ساٿي سفر هليا، پري جُنگ جُهاج. (سريراڳ)
- گهٽا گهوڙي چاڙهيا، تو مسافر مسيت. (بلاول)

ڪوهستاني لهجي ڪي صَرفيات جي روشنيءَ ۾ پرکينداسين تہ
لفظن توڙي جملن ۾ معياري لهجي کان چڱو چوکو فرق محسوس ٿيندو جيئن:

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
تنهنجو	توجو
منهنجو	مونجو
ڪنهنجو	ڪينجو

مٿين لفظن 'تنهنجو' ۽ 'منهنجو' ۾ 'ن' ۽ 'هہ' بدران 'و' جو اُچار ۽
'ڪنهنجو' ۾ 'ن' ۽ 'هہ' جي لاءِ 'ي' جو اُچار شامل ٿئي ٿو. وري جي هيٺين
جملن ۾ حرف جر ۽ فعلن ڪي ڏسنداسين تہ 'ي' ۽ 'آ' جو آواز زير ۽ زبر ۾
بدلجي ويندو.

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
جتي	جِتِ
ڪٿي	ڪِٿِ
هُتي	هُتِ
آهي	آهي

آهين	آهين
ڪٿي وينو آهين	ڪِٿِ بيلو آهين
هِتي ڇا آهي؟	هِت ڇو آهي

- نظر نيٺين نينهن، جڙو جِتِ جوڙجن (آسا)
- هِتان ڪٿي هُتِ، جن رکيو سي رسيون (آبري)

ڪوهستاني لهجي ۾ جي، ظرفن جو جائزو وٺنداسين ته معياري لهجي جي ڀيٽ ۾ اهي لُنڊا ڏسڻ ۾ ايندا.

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
جيڏانهن	جيڏي
ڪيڏانهن	ڪيڏي
تيڏانهن	تيڏي

جيڪڏهن ضميرن ۽ ضميري پڇاڙين جو جائزو وٺنداسين ته انهن ۾ واضح فرق نظر ايندو.

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
آئون	آن
اوهين	آئين
اسين	آسون
اُنهن	اُنين

شاهه صاحب به اهي ضمير ائين استعمال ڪيا آهن.

- عدلين ڇتان آن نه، ڪو ڦيرو ڪِج فضل جو (سريراڳ)
- آئين وريتيون ورو آئون نه ورندي وَرَ ريهه (آبري)
- اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسون پاڻ. (آبري)
- ڪريان ٻي نه ڪن، آهر اُنين آهيان. (مارئي)

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
پٺهين	پڙا
ماڻهين	ماڙا
پيٺهين	پيٺاء
پاڻهين	پاڻاء

(هنن ٻنهي لفظن ۾ 'ء' جو آواز تمام هلڪو اُچارجي ٿو.)

فعلي گردان

معياري لهجو	ڪوهستاني لهجو
اچج	اچيج
وڃج	وڃيج
مڃج	مڃيج

- دوست نہ دل مڃيج، ملڪ مڃيو تان گهوريو (بروو)

اچجان	اچيجا
وهجان	ويهجا
وڃجان	وڃيجا

- سورمَ وڃيجا، سڄڻ جيئن سارنگ ويا (حسيني)

هن لهجي جا ڪيترائي نج لفظ شاهہ جي رسالي ۾ بہ آيل آهن. آئون هتي فقط نموني طور بہ ٽي لفظ ڳڻائيندس.

ماريا! توهري ڪيچ ڪڏيا سين ڪِئو (يمن ڪلياڻ)

چپاتا - نِڪَتْ

چپاتا چڙهي ويا، وڃي ٻهتا توڙ (ڪوهياري)

گَبرو - جَهپُ

سهر سيءِ پيو نہ مون سُوڙ نہ گبرو (رپ)

انهن کان سواءِ ٻيا نج ڪوهستاني لفظ، جيڪي معياري لهجي کان ڪوهين ڏور آهن. جيئن چالاءِ چون چو ننڍي ٻار لاءِ چون چُوچڪو/ چوچڪي. ڪنهن ٿوري شيءِ لاءِ پچڪي/پچڪو ٻڪرين جي ڌڻ کي ڪيراڳ، ٻاڪري ڦر يا گوشت کي چون آڪورو رڍي ڦر يا گوشت کي ٻاهَو ڪا ڪوڊي مال مان وڃائجي وڃي تہ چون ٽُيي ويئي، ٻزو معنيٰ ننڍي چاول ڦر کي ماءُ جو کير پهريون ڏنمو ڏاراڻ، هڪ سن يا هم عُمر وارن لاءِ چون ٽُور.

منهنجو ٽُور تلن ۾ ڇيها ٿو چاري. (مارئي)

هتي سجي ڪوهستاني پٽيءَ ۾ ڳلپ توڙي ماپ تور لاءِ گهڻي ڀاڱي پراڻا لفظ ڪتب آڻين. جيئن ڳلپ جي شروعات برڪ (هڪ) سان ڪن يارهن لاءِ ڪارهن ڪتب آڻين.

ڪارنهن تيرهن پندرهن سترهن سينگاريچ. (سريراڳ)

تور لاءِ پاٽي، ٽوين ڪاسو کهراڙ (ڪرار) رتي، ماسو تولو (سون. چاندي) ماپ لاءِ ٻُره. وانهه، وڪ. ورٽ. ڪُرنڊ ۽ چاڙڪي.

چپر مڙيوئي چاڙڪي. (ڪوهياري)

جيئن هن لهجي جا لفظ هتي پرپاسي جي ٻولين يعني بلوچي. براهوي. توڙي جدگالي لهجي ۾ ڳالهائجن ٿا. تيئن انهن ٻولين جا لفظ ٻه هن لهجي ۾ رلمل ٿي ويا آهن. جيئن ڏيٽ. ٻاوٽ. ٻيلاڙو رُوٽ. ورَوڌ. ٻُونڙ. ڙُنڊ وغيره.

ڪير ڪريندي ريس، آيل سنگهارن سين.

مددي ڪتاب ۽ ماڻهو

- شاهه جو رسالو جلد 1، 2، 3 شيخ ٻانهون خان
- شاهه جو رسالو شاهواڻي غلام محمد
- شاهه جو رسالو هوتچند مولچند گربخشاڻي
- سير ڪوهستان، الهچايو يارمحمد چنو
- ڪراچي - سنڌ جي مارئي، ڪلمتي گل حسن
- لاڙ جي لغات. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر
- سبيءَ جي ٻولي. بروهي داد محمد، ڊاڪٽر
- تاريخ ۽ روشني. مبارڪ علي، ڊاڪٽر

محمد اسحاق چنو محمد رفيق چنو محمد رفيع ٻڪڪ. محمد زمان حملاڻي. ساجن رند. حاجي قادربخش گبول. عبدالله خاصخيلي. سليمان ٻهليم. علي محمد لوٹاري

سنڌي ٻوليءَ ۾
وسرڳن (Aspirates) جي حقيقت

1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ جيڪا رسم الخط جوڙي وئي، تنهن جو گهڻو مدار ابوالحسن لٽويءَ جي جوڙيل آئيويٽا ۽ پراڻن ڪاتبن جي جوڙيل اکرن تي هو. موجوده عربي- سنڌي آئيويٽا جنهن کي ايلس جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو سا دراصل هڪ -اڌ اکر (خاص طور 'ٿ') جي سڌاري سان مشن هائوس جي هارون لوهار جي ترتيبيل آهي: هن آئيويٽا ۾ وسرڳن (ٿ، ڀ، ک، گهه، جهه، ڇ، ڦ، ٺ، ڌ، ڍ) جو ڪل تعداد ڏهه (10) آهي.

جولاءِ 1853ع ۾ 'ايلس واري ڪميٽيءَ' طرفان مقرر ڪيل آئيويٽا ۾ چند اکرن جي شڪل جي ردو بدل بعد موجوده پٽي جيڪا مذڪوره 'ايلس واري پٽي' ڪوٺي وئي، سا 1854ع ۾ پهريون دفعو مشن هائوس جي ڪنهن هارون لوهار جي طرفان چارٽ ذريعي عام ڪئي وئي هئي. جنهن سبب موجوده آئيويٽا کي ايلس به پنهنجي رپورٽ ۾ سڌاريل سنواريل (revised) ڪوٺيو جنهن کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب غلط فهميءَ سبب ان کان اڳين عالمن جي ترتيب ڏنل ڄاڻائي ايلس واري پٽيءَ کي سڌاريل سنواريل ڄاڻائي ايلس جي رپورٽ وارن لفظن کي حوالي طور ڄاڻايو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان تحقيق موجب خيال ڏيکاريندي لکي ٿو ته " هن کان اڳ اڪثر ائين پئي سمجهيو ويو آهي ته موجوده سنڌي الف- بي ٿئين سر ناهي ڪاڻ ويئي پر اڳ هلندڙ الف-بي تي نظر ثاني ڪري ان کي ڪن ترميمن

۽ اضافن سان رائج ڪيو ويو...... ڪمشنر فريئر اهڙيءَ طرح ترتيب ڏنل الف-بي کي 'نئين سر' ايجاد ڪيل الف- بي بدران صحيح طور تي 'نظر ثاني ڪيل' الف- بي (the alphabet revised) سڏيو آهي." (1)

ان آئيوٽا کي سرڪاري طور درسي توڙي انتظامي ادارن ۾ عام ڪيو ويو. چند عالم ان ترتيبيل آئيوٽا سان سهمت نہ ٿيندي پنهنجي رنگ ڍنگ جون آئيوٽائون جوڙيون. 1858ع کان اڳ خليفي گل محمد گل 55 اکرن تي مشتمل هڪ آئيوٽا جوڙي، جيڪا هن پنهنجي ڪتاب 'ديوان گل' ۾ ڪم آندي. هن ۾ وسرڳن جو تعداد ڪل تيرهن (13) ڄاڻايل آهي، جن ۾ هاڻوڪي آئيوٽا جي نسبت تي (3) وسرڳ (ڙهہ، نهہ، لها) وڌيڪ جڏهن تہ عام استعمال ٿيندڙ 'مهہ ۽ ڻهہ' ڄاڻائي ڪونہ سگهيو. (2)

ان بعد ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ 1854ع بعد پنهنجي عربي -سنڌي آئيوٽا ترتيب ڏني، جيڪا هن پوءِ 1866ع ۾ ليپسيا جرمنيءَ مان 'شاهہ جي رسالو' جي ڇپائيءَ ۾ ڪم آندي. وسرڳن جي اکر/ شڪل لاءِ هن مستشرق عالم گهڻو تڻو ان وقت جي رائج هندستاني (اردو دکني) رسم الخط، مخدوم ابوالحسن ۽ خليفي گل جي بيهاريل آئيوٽا جي پوئواري ڪندي هر وسرڳي اکر ۾ جنسي 'هہ' جو اضافو ڪيو. جيئن: 'بهہ = ڀ، تهہ = ٺ، ٿهہ = ٿ، ڇهہ = ڇ، دهہ = ڌ، ڏهہ = ڍ، پهہ = ڦ، کهہ = ک.' جنهنجو مقصد برصغير ۾ ساڳين اکرن جي صورت ڪم آڻڻ هو. پر جيئن تہ اهي اکر سنڌي ٻوليءَ جي مزاج مطابق نہ هجڻ ۽ لفظن ۾ مونجهارا پيدا ٿيڻ جي امڪان سبب ان وقت جي اختياريءَ وارن پاران ڊاڪٽر ٽرمپ جي آئيوٽا کي تقويت ڪانہ ملي. (3)

ان بعد 1920ع ڌاري مرزا قليچ بيگ مرحوم پڻ ايلس واري پٽيءَ/ آئيوٽا جي ورڇ ۽ ترتيب تي تنقيد ڪندي ديوناگري طرز تي مخرج موجب پنهنجي ترتيب بيهاري. تنهن ۾ پڻ مرزا صاحب وسرڳن جي صورتخطيءَ بابت موجوده عربي- سنڌي رسم الخط تي تنقيد ڪندي لکي ٿو تہ "اردو ٻوليءَ ۾ بہ عربي رسم الخط ڪم آيل آهي مگر انهيءَ ۾ وري بہ ڪو اصول ڪم آيل آهي. جن اکرن ۾ 'هي' جو آواز لڪل آهي، تنهن جي پٺيان 'هہ' جو اکر لکندا آهن، پر سنڌي الف- بي ۾ ڪن اکرن ۾ 'هہ' وڌي اٿن، ڪن ۾

نا تنهن ڪري ڇڪبو ته نهرايل الف- بي عيبدار آهي. مثلاً سنڌي اکرن مان هيٺيان ’ھي‘ سان گڏيل آهن، جي لکڻ ۾ ’ھي‘ سان گهرجن: يا ته وري هر هڪ لاءِ ڌار صورت نهرائڻ کپندي هئي. ’ھي‘ سان گڏ لکيل اکر نقط هي آهن: ’گھ‘،’جھ‘. انهن وانگي ’ٻ‘-’ڀ‘ هئڻ گهرجي، ’ٽ‘- ’ٺ‘ هئڻ گهرجي. ’ٿ‘ -’ٺ‘،’ڦ‘-’ڀ‘،’ڄ‘- ’ڇ‘،’ڌ‘- ’ڌ‘،’ڏ‘-’ڍ‘ ۽ ’ڪ‘- ’ک‘. جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ ’ھي‘ آواز سان گڏيل اکر آهن. جي ’ھي‘ سان لکڻ ۾ ٿا اچن. تڏهن الف-بي ۾ ائين ڪرڻ گهربو هو. جيئن: ’ڪالھ‘،’ڳالھ‘،’ملھ‘ وغيره. جن ۾ لام سان گڏ ’ھي‘ جو آواز آهي. ’مڙھ‘،’ڪڙھ‘،’وڙهڻ‘، وغيره جن ۾ ’ڙي‘ سان گڏ ’ھ‘ جو آواز ٿو اچي. ’سنھون‘،’اونھون‘،’ٻانھون‘ وغيره. جن ۾ نون سان گڏ ’ھي‘ جو آواز ٿو اچي. (4).

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي پڻ مرزا قليچ بيگ جيان مخرجي ترتيب ڀيٽاربندي هيٺين راءِ ڏني ته: ”پروفيسر علي نواز جتوئيءَ ’علم اللسان ۽ سنڌي زبان‘ ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا ’سنڌي صوتيات‘ ۾ / مھ. نھ. ڙھ. لھ. ٺھ/ کي وينجن صوتين جي چارٽ ۾ ڏيکاريون آهي. اهي حقيقت ۾ ٻن صوتين جو ميل (Conjunct consonants) آهن.“ (5)

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو خيال آهي ته / مھ. نھ. ڙھ. لھ. ٺھ/ مان هر هڪ مفرد صوتيو نه بلڪ مرڪب صوتيو يعني ٻن صوتين جو ميل آهي. حالانڪ اهڙن وسرڳ صوتين جو تصور هندي زبانن ۾ پڻ آهي، ان کان علاوه اها ڳالھ بين الاقوامي طور تي پڻ طئي شده آهي ته اهي مرڪب نه پر مفرد صوتيا آهن. اهڙو اظهار ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي مقالي ”ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائيءَ“ ۾ ڪري ٿو ته ”علم لسان جي قديم ماهرن جو خيال هو ته هائيه اصوات ۽ علامات مثلاً: ک. گھ وغيره حقيقت ۾ مرڪب ۽ مخلوط آواز آهن. پر ويجهڙائيءَ واري دور ۾ ڪن لسانيات جي ماهرن جو خيال آهي ته انهن ۾ ”ھ“ اهڙيءَ طرح ملي وڃي ٿي جو سڄو آواز هڪ ئي شڪل ۾ جهٽڪي ۾ ادا ٿئي ٿو انهيءَ ڪري هي مفرد آواز آهن ۽ لسانياتي اعتبار کان انهن کي هڪ مستقل صوتيي جي حيثيت

حاصل آهي. انهيءَ مسئلي کي پهريائين صوتياتي علمن جي بين الاقوامي ڪانفرنس منعقده لنڊن 1925ع ۾ انهيءَ نموني پيش ڪيو ويو. ان ڪان پوءِ ڪيترن ئي عالمن ان جي فائدي ۾ وقت بوقت پنهنجي لکيو آهي. هينئر جديد علم لسان جي نقطه نظر کان ٽ، ڀ، ک، گهه، جهه، ڦ، ٺ، ڏ، ڍ، مهه، نهه، لهه، ٺهه، ڙهه مفرد وسرگ وينجن آهن. ت، ب، ڪ گ، ج، پ، ٿ، د، ڊ، م، ن، ل، ڻ ۽ ڙ انهن آوازن جا اوسرگ آهن." (6) (هن حوالي ۾ ميمڻ صاحب "ڇ" وسرگ ڄاڻائي نه سگهيو آهي، جنهن جو "چ" اوسرگ آهي.)

اسان جي گل مرحوم جيڪا آئيوٽا تيار ڪئي آهي، ان مان معلوم ٿيندو ته: ڀ، ٿ، جهه، ڏ، ک ۽ گهه وغيره ڪانسواءِ ڙهه لهه مهه، ٺهه، ۽ نهه لاءِ ٻه جدا حرف مقرر ڪيا آهن. ان مان ظاهر آهي ته هن صوتي نقطه نظر کان. "هائيه اصوات" يعني وسرگ وينجن کي مفرد آواز مڃيو ٿي." (7)

1853ع واري ترتيب کي اکر جي ٽپڪن ۽ هم شڪليءَ واري 1935ع واري ترتيب سان مٽايو ويو. ان بعد 1960ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب 'جامع لغات سنڌي' جي پهرئين جلد ذريعي 1853ع واري ترتيب ۾ صرف هڪ اکر 'ڦ' کي 'ف' جي هم شڪل هئڻ جو سبب ڄاڻائيندي نئين ترتيب ڏني، جيڪا اڄ سوڏو مروج آهي. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اهڙي ڦير گهير بابت تنقيدي راءِ رکندي، لکي ٿو ته هن پٽيءَ ۾ "ڦ" کي "ف" جي پاسي رکڻ لاءِ ڏنل دليل مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته اسان جا ماهر سنڌي صوتياتي نظام کان واقف نه هئا. در اصل "پ" ۽ "ڦ" صرف (پ) ۽ (ڦ) آوازن جون لکيل صورتون آهن. اهي ٻئي آواز سنڌي صوتيات ۾ هڪڙي ئي خاندان /گروهه وارا آهن. اهي ٻئي ٻن چپن وارا ڌوڪڻا آواز آهن، ٻنهي ۾ فرق هي آهي ته "پ" هلڪو اوسرگ آهي "ڦ" ان جو هلڪو وسرگ جوڙ آهي. 'ف' ۽ 'ڦ' آوازن وچ ۾ ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونهي، اهي ٻئي آواز گروهن ۽ مخرج ۾ ڌار ڌار آهن. 'ف' ڏند-چپ گاڏئون هلڪو گهسڪيدار وينجن آهي، انهيءَ ڪري 'ڦ' ۽ 'ف' جي وچ ۾ صوتياتي لحاظ کان ڪابه قرابت، ڪابه نسبت ۽ ڪابه هڪجهڙائي ڪانهي. اهوئي سبب هو جو ايلس واري ڪاميٽيءَ 'ڦ' لاءِ مخدوم ابوالحسن جي الف-بي جي چارٽ ۾

مقرر ڪيل اکر 'ف' ۽ 'ڦ' لاءِ هڪ ٺي اکر 'ڦ' مقرر ڪيو." (8)

مٿين حوالن مان جيڪو اهم نچوڙ ڀيهي ٿو سو اهو ته موجوده عربي - سنڌي آئيويٽا ۾ وسرڳن جو ڪل تعداد ڏهه ڄاڻايل آهي؛ جيئن: ڀ، ٿ، ٺ، ڦ، ک، ڌ، ڍ، ڇ، جهه، گهه. جڏهن ته پنج وسرڳ لهجاتي فرق سبب نظر انداز ڪيل آهن، سي آهن: "ڙهه، نهه، ٽهه، مهه، لهه" ان کا علاوه نظر انداز ٿيڻ جوڳا وسرڳ هي آهن: 'ڏهه، رهه، وهه، ڇهه.'

وسرڳن جي حقيقت سمجهڻ لاءِ ان جي آواز مخرج، ۽ ان جي صوتي (Phonemic) حيثيت جي ڇنڊ ڇاڻ ضروري آهي. وسرڳ اصل ۾ ڪنهن مخرجي وينجن آواز ۾ ڦڦڙن مان ڌُڪ ملائڻ سبب ٻيهندو آهي؛ جنهن سبب هن جو الڳ ڪو مخرج ڪونه هوندو آهي، بلڪ ڪنهن مخرجي وينجن آواز ۾ ڦڦڙن جي ڌڪ وڌائڻ سان وسرڳ وينجن آواز نڪرندو آهي. مثلاً 'ج' سخت تارون وارو ڳرو ڌوڪٽو آهي، يعني هن جو مخرج سخت تارون آهي؛ ساڳئي مخرج وٽ صرف ڦڦڙن جي ڌوڪ وڌائڻ سان "جهه" جو آواز نڪرندو.

لفظ وسرڳ جي معنيٰ مفهوم بابت آنجهاني پيرومل آڏواڻي لکي ٿو: "جن اکرن ۾ 'هه' جو اچار سمايل آهي تن کي 'وسرڳ اکر' چئبو آهي. سنسڪرت ۾ 'و' معنيٰ پري ۽ 'سرڳ' معنيٰ اُڇل. انهن اکرن جي اچار ڪرڻ مهل وات جي هوا اڇلجي وڃي پري پوي ٿي." (9)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب وينجن آوازن جي خصوصيت بيان ڪندي وسرڳ جي ماهيت جو بيان ڪندي لکي ٿو ته: "هيءَ هڪ مڃيل ڳالهه آهي ته آوازن جي اچارڻ مهل ڦڦڙن کان ايندڙ هوا جو زور، ڪن حالتن ۾ ججهو ٿيندو آهي ۽ ڪن حالتن ۾ گهٽ ٿيندو آهي. هوا جو زور 'پيٽ ڇهه' (diaphragm) جي وسيلي ڏنل زور تي مدار رکي ٿو. جڏهن هوا جي داب ۾ زور گهٽو هوندو آهي، ۽ ان جي لنگهه ۾ رڪاوٽ يا رنڊڪ پيل هوندي آهي، تڏهن انهيءَ رنڊڪ يا رڪاوٽ جي 'هٽڻ يا ڇٽڻ' سان، هوا جي ڦوڪ هڪدم آواز جي پويان، ان سان گڏو گڏ، ٻاهر ڌوڪيندي ايندي آهي. هوا جي انهيءَ 'ڦوڪ' کي 'وسرڳائي' (aspiration) چئبو آهي." (10)

عربي- سنڌي آئيويتا جي باقاعده ترتيب تي مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ توجهه ڏنو. پروفيسر عبدالڪريم لغاريءَ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي الف –بي جي ارتقا' ۾ 1327 هجري ۾ ڪريمي پريس بمبئيءَ جي ڇپيل ابوالحسن جي سنڌيءَ واري قاعدي جو عڪس ڏنو آهي، جنهن ۾ اٺ مرڪب اکر ڪري ڄاڻايل آهن: جهه، گهه، ڙهه، لهه، نهه، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو تہ اهي بعد ۾ سڌاريل ۽ سنواريل آهن. ذڪر ڪرڻ جو مقصد تہ ان وقت جي عالمن مان جن بہ ان آئيويتا کي سڌاري پيش ڪيو تن جي نظر ٻوليءَ جي آوازن تي ضرور هئي. ان قاعدي ۾ اهڙا اکر بہ رکيا ويا جيڪي هينئر بہ پٽي/ آئيويتا ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آتا آهن.

1853ع ۾ ايلس واري ڪاميٽيءَ جي جوڙيل آئيويتا ۾ بہ اهڙن اکرن جو باقاعده شمار ڪونہ ڪيو ويو، نہ وري ان لاءِ ڪو اصول متعين ڪيو ويو. ان جو اهم سبب بہ صرف اهو آهي تہ وچولي لهجي توڙي ٻين لهجن جا ماهر موجود ڪونہ هئا، جنهن ڪري ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ مونجهارا هلندا رهيا.

1858ع کان اڳ آخوند گل محمد "گل" پنهنجي ديوان لاءِ جيڪا پٽي بيهاري، ۽ پٽيءَ بابت جيڪي بحث ڪيا اٿس، ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ کيس علم اللسان کان ڪي قدر واقفيت هئي- خاص طور تي "هائيہ اصوات" يعني وسرڳي صوتين تي بحث ڪري پٽيءَ جي اکرن ۾ اضافو ڪرڻ، موجوده پٽيءَ ۾ ان جي اضافي ڪرڻ سان پڙهڻ پڙهائڻ واري کي ايتري واقفيت ضرور ٿيندي تہ اهي هڪ ئي لڙهيءَ جا اکر آهن، جيئن موجوده پٽيءَ ۾ جهه ۽ گهه ڄاڻايل آهن، ٻي صورت ۾ ڪافي ماهرن انهن کي مرڪب آوازن وارا صوتيہ ڪوٺيا آهن، حالانڪ اهي مفرد آواز آهن: ڙهه، لهه، مهه، ٽهه، نهه ۽ ٻڻ ڇهه. مرزا قليچ بيگ ٻڻ ان خيال جو هو تہ: "جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ "هہ" آواز سان گڏيل اکر آهن، جي "هہ" سان لکڻ ۾ ٿا اچن. تڏهن الف-بي ۾ ائين ڪرڻ گهربو هو جيئن تہ: ڪالهہ، ڳالهہ، ملهہ وغيره ۾ لام سان گڏ "هہ" جو آواز آهي، مڙهہ، ڪڙهہ، وڙهڻ، وغيره ۾ "ڙ" سان گڏ "هہ" جو آواز اچي ٿو. سنهو، اونهون، ٻانهون وغيره ۾ "ن" سان گڏ "هہ" جو آواز اچي ٿو. (11)

ساڳئي مسئلي تي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي بہ بحث ڪندي لکي ٿو تہ: "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" ۾ گريئرسن ڄاڻايو آهي تہ ڪشمير طرف داردڪ ٻولين ۾ نرم وسرڳ اکرن گھہ، جھہ، ڍ، ڏ ۽ ڀ کي اوسرڳ ڪندا آهن. يعني منجهائن هہ جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن. لاڙي ٻولي بہ انهيءَ ڳالهہ ۾ داردڪ ٻولين سان مشابهت رکي ٿي، جيئن:

- جھہ - جهجهو ۽ وجهوس بدران چون ججو ۽ وجوس.
- ڍ - ڪڍُ بدران ڪڏُ، ننڍو بدران ننڊو ۽ ريڍار بدران ريڊار.
- ڙهہ - چڙهيو بدران چڙيو ۽ ماڙهو بدران ماڙو.
- ڏ - ڏيہ بدران ديہ، لڏو بدران لدو ۽ پنڌ بدران پند.
- ڀ - ڀاءُ بدران با، ڀريو بدران بريو ڀيڻ بدران بيڻ ۽ ڀوت بدران بوت.
- ٺهہ - ماٺهو بدران ماٺو پٺهي بدران پٺي.
- رهہ - ورهين ڪان بدران ورن ڪان.
- وهہ - اوهين بدران اوين ۽ توهين بدران توين.

آنجهاني ڀيرومل اڳتي لکي ٿو تہ: "هہ" جي اچار بابت سر گريئرسن جي ڏنل مثالن مان معلوم ٿيندو تہ لاڙ جا ماڻهو نہ رڳو وسرگ اکرن مان "هہ" جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن، پر "هہ" اکر ڏار هوندو آهي، تہ بہ اهو ڪونہ اچاريندا آهن. اما عادت لاڙ جي ماڻهن ۾ سچ پچ ايتريقدر زور آهي جو "آهيان" بدران چون آيان، ٻاهر بدران "ٻار"، "ٽهلرام" بدران "ٽيلرام"، "رحمت الله" بدران "ريمت لا" ۽ لوهہ بدران "لو". لاڙ جا مسلمان جيتوٽيڪ ايتريقدر "هہ سان هاڃو نٿا ڪن، تہ بہ انهيءَ عادت کان صفا آجا ڪينهن." (12)

ڀيرومل جي اشارن مان اهو پتو پوي ٿو تہ ايلس واري ڪاميٽيءَ ۾ سري ۽ خاص وچولي لهجي جا ماهر ڪونہ هئا، جن سببان پٽي / آئيوپٽا ۾ وسرڳي صوتين / هائيہ اصوات سان اهو هاڃو ٿيو.

"هڪ علمي ادبي خط" جي حوالي سان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پڻ انهيءَ حق ۾ آهي تہ آئيوپٽا / پٽيءَ ۾ اهي اکر ضميمي طور پڙهايا وڃن.

ظاهر آهي تہ انهن جي هِجي بہ "هہ" ڄاڻائڻ سان نہ ٿيندي، جيئن جھہ ۽ گھہ ۾ "جيم" ۽ "هي" الڳ الڳ اچاري هِجي نہ ڪندا آهيون، بلڪ "جھہ" اکر لاءِ سڌو (جھي) آواز ٿي ڪڍندا آهيون. اهڙي نموني ڪلهو ۽

مانُهو وغيره هيٺين ھِجي ڪرڻ ڪبي:

- ڪاف پيش ڪُ، لهي واو لهو - ڪاڙو.
- ميم الف ما، ٿهي واو پيش ٿُهو - ماٿهو.

پيو تہ لکڻ مهل بہ ان ڳالهہ جو خيال رکيو وڃي، جيئن وسرڳي/ مخلوطي "ھ" (ٻن اکين واري / پان واري) ۽ مخطروطي/ ملفوظي "هہ" (پُڇڪي واري) ۾ فرق رهي.

ان ڳالهہ جو پراڻا استاد وڌ ۾ وڌ خيال رکندا هئا. اسان جو ماناٿتو استاد مريد حسن خاصخيلي مرحوم (جيڪو منهنجي والد مرحوم ۽ منهنجو پڻ پرائمريءَ جو استاد هيو) پڻ انهن ڳالهين تي باقاعده ڪڙي نظر رکندو هو ۽ اسان جي ڪاپيون توڙي سليٽن جي چڪاس دوران اهڙين چڪن تي پڻ گول دائرو هڻي نشاندهي ڪندو هو. ڪاش اسان جي سنڌ جي ابهم ۽ ابوجهہ ٻارن کي اهڙا اورچ ۽ پاڻ ارپيندڙ بنيادي استاد ملن تہ جيئن ڪر سنڌ جو هر نوجوان ڏيئي مثل روشني ڦهلائيندو ۽ ٻين کي روشن ڪندو هلي. بهرحال وسرڳي/ مخلوطي "ھ" ۽ مخروطي / ملفوظي "هہ" جو فرق هيٺ هيٺين چاٽائجي ٿو:

	وسرڳي/ مخلوطي "ھ"	مخروطي/ ملفوظي "هہ"
جهہ -	جهارِ	ڄهارُ
	جهارو	جمارو
	جهڙو	جمڙو
	جهَل	جَما
	جهَلڻ	جُملَڻُ
گهہ-		
	گهٽ	گمٽ
	گهرُ	گمرُ
	گهرو	گمرو
	گهَل	گمَل
	گهڻ	گمڻُ

ڊاڪٽر ٽرمپ جيڪا عربي- سنڌي آئيوپٽا ناهي، تنهن گهٽي قدر ارتقا ڏني واري آئيوپٽا کان مدد ورتندي، ڪي قدر مخدوم ابوالحسن ۽ آخوند گل جي تقليد ڪئي. هن صاحب هر وسرڳي اکر منجهه جتي "ه" ملائي اکرن جو تعين ڪيو. هن جو خيال هو ته ڪنهن به گروهي صوتين لاءِ هڪ اصول قائم رکڻ کپي. مرزا قليچ بيگ پڻ اهڙو خيال رکندي لکي ٿو ته: "اردو ٻولي، جا پڻ سنڌيءَ وانگي اصل هندي هئي ۽ سنسڪرت جي ڌيءَ هئي ۽ پراڪرت مان نڪتل هئي. تنهن ۾ به عربي صورتخطي ڪم آيل آهي. مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي، جن اکرن ۾ "ه" جو آواز نڪتل آهي، تنهن جي پٺيان "ه" جو اکر اکندا آهن. پر سنڌي الف-بي ۾ ڪن اکرن ۾ "ه" وڌي اٿن، ڪن ۾ نه!"

مزي جي ڳالهه اها ته اهو هڪ اصول قائم رکڻ سان به ڪافي مونجهارا ٿين ٿا. يعني جنهن لفظ ۾ پٺتي "ه" اچي، ان جو حل ڪهڙو ڳولهجي! ان لاءِ وسرڳي اکرن ۾ موجوده "ٽپڪن" ۽ "ه" ٻنهي جو استعمال ٻوليءَ جي حق ۾ آهي. ها، اچا به جيڪڏهن آئيوپٽا تي نظر ثاني ٿئي ۽ سڌارا ممڪن هجن، ته پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي هيءَ راءِ وزنائتي آهي: "سنڌيءَ جي ٺ، ٿ، ڇ، ک ۽ ڦ وارين صورتن ۾ "ه" جي ادغام جي انتهائي تڪميلي صورت موجود آهي: ايتريقدر جو "ه" انهن ۾ ڪُلي طور ڪاجي هضم ٿي وئي آهي. ان جي سڃاڻپ اها آهي جو انهن صوتين پوءِ بي "ه" اچي سگهي ٿي، مثلاً:

- ٺ = ٺهرَ ڪرڻ (ذرا ترسڻ، صبر ڪرڻ، آرام ڪرڻ)
- ٿ = ٿمڻ، ٿهڪڻ.
- ڇ = ڇَهہ ڇُهڻ.
- ک = کِهہ کَهرو
- ڦ = ڦهڪائڻ

سنڌيءَ جي ڀ، ڌ، ڍ، جهه ۽ گهه صوتين ۾ ادغام جي حالت ميل واري آهي. "ه" انهن صوتين جي اندر پيٽ ۾ آهي، جيتوڻيڪ ڏسجي ڪانه ٿي، پر تنهن هوندي به هضم نه ٿي چڪي آهي. انهيءَ ڪري انهن صوتين پويان

ٻي "هہ" نہ ايندي، يعني تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪو ورلي لفظ هوندو جنهن ۾ ڀ، ڏ، ڍ ۽ جهہ يا گهہ جو پويان "هہ" جو اچار بہ هجي. انهن صوتين ۾ "هہ" جي وجود جي لحاظ سان انهن جون لکت ۾ گهہ، جهہ واريون صورتون مناسب آهن. بهتر ائين هو تہ ڀ، ڏ ۽ ڍ کي ٻهہ، دهہ، ڊهہ جي صورتن ۾ لکجي ها. ڙهہ لهہ مهہ نهہ ۽ ٺهہ سي بہ ميل واري ادغامي صورت وارا آهن ۽ انهن جي پويان بہ ٻي "هہ" اچي نہ سگهندي" (13)

ڊاڪٽر بلوچ جي مذڪوره حوالي مان "ڇ" سان گڏ "هہ" اچڻ واري مثال ۾ "ڇهہ ڇُهڻ" لفظ ڄاڻايل آهن، حالانڪ "ڇهہ" لفظ هجڻ سان گڏوگڏ صوتيات جي حوالي سان هڪ صوتيوئي آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ "ڇ" ۽ "هہ" الڳ الڳ سُرن سان اچاري نہ ٿو سگهجي، بلڪ "ڇهہ" هڪ ئي جهٽڪي ۾ ڦڦڙن جي هوا سان سخت تارونءَ وٽ زبان جي اڳيان ملائڻ سان آواز نهي ٿو جنهن کي هلڪو ڏوڪٽو وسرڳ چئي سگهجي ٿو.

اهڙي مسئلي کي اردو ٻوليءَ وارن ڏاڍي سولي نموني سان حل ڪيو. ان حوالي سان اردوءَ جو ماهر پروفيسر سيد محمد سليم هيئن لکي ٿو تہ: "عربي خط ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي مخصوص حرفن جي اضافي ڪرڻ سان اردو حروفِ تهجي جو تعداد 36 ٿي ويو پر سڀ کان مشڪل مخلوط آوازن (وسرڳن) کي ظاهر ڪرڻ هو. ڇو تہ مخلوط (وسرڳ) اواز هنديءَ سان وابستہ آهن، عربيءَ، فارسيءَ توڙي ترڪيءَ ۾ اهي اواز موجود ڪونهن. عربي خط ۾ انهن آوازن کي ظاهر ڪرڻ ڪافي ڏکيو هو ۽ هندي خط ۾ اهي آواز مفرد آهن، جيڪڏهن انهن لاءِ مفرد حرف ناهيا وڃن ها، تہ اردو حروفِ تهجي گهڻي وڏي وڃي ها، ۽ سکڻ سيکارڻ ۾ ڏکيائيءَ جو باعث بڻجي ها. ان لاءِ اردو وارن اهڙن هندي مخلوط اوازن لاءِ 'ھ' کي لاحقي (Suffix) طور استعمال ڪيو. اهڙيءَ طرح انهن حرفن کي لکبو تہ مرڪب ڪري آهي پر پڙهبو- اچاربو مفرد آهي. هنديءَ ۾ ٻارهن مخلوط آواز آهن: ٻهہ پهہ، تهہ، ٽهہ، ڇهہ، دهہ، ڊهہ، ڙهہ، کهہ، گهہ"

پروفيسر سليم صاحب فوٽ نوٽ ۾ وڌيڪ پنهنجو خيال ظاهر ڪندي لکي ٿو تہ: "مخلوط آوازن کان علاوه ٻيا بہ آهن، جهڙوڪ: رهہ، لهہ

معه، نعه، پر جيئن ته انهن جو استعمال ٿورو ٿئي ٿو جنهن سبب انهن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. ۽ صرف ڀارهن مخلوط آوازن تعليمي ڪتابن ۾ درج ڪيا ويندا آهن.“(14)

هاڻي سوچ اها ٿئي ٿي ته ڪجهه وارن ڳهڻ جي سنوان جوان جماڻ جسم ۾ ڪيئن ممڪن آهن، يا ان جي ڪهڙي ضرورت آهي. يعني جيڪڏهن نظر انداز ڪيل وسرڳ آئيوڊا ۾ شامل به ڪجن ته ان جي لساني حيثيت ڪهڙي آهي؟

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب هنن آوازن بابت 'W.S. Allen' جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو ته: ”هيءَ خصوصيت نه فقط سنڌي زبان جي صوتياتي نظام ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿي، پر هند و پاڪ جي بين سيني آريائي زبانن ۽ قديم يونانيءَ ۾ به هيءَ خصوصيت نظر اچي ٿي، وسرڳ آواز انگريزي ٻوليءَ ۾ به ملن ٿا.“(15)

ان خيال کان ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پنهنجي ڪتاب 'صوتيات' ۾ ڄاڻائي ٿو ته: ”وسرڳ آواز انگريزي ٻوليءَ ۾ به ملن ٿا، پر انگريزي زبان جي صوتياتي نظام ۾ وسرڳائي، صوتي (Phonemic) نه آهي، پر سنڌي صوتياتي نظام موجب سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳ ويڃن آواز ڌار صوتئي جي حيثيت رکن ٿا. جڏهن ته انگريزيءَ ۾ وسرڳ آواز ڌار صوتئي طور ڪم نٿا اچن. مطلب ته سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب (پ) ۽ (ڦ) ٻه ڌار ڌار صوتيه (Phonemes) آهن. اهڙا وسرڳ آواز آهن: ڦ، ڀ، مهه، ٿ، ڌ، ٺ، ڍ، ٺهه، نهه، ڇ، جهه، ڙهه، ک، گهه، لهه.“(16)

ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڄاڻائڻ مطابق وسرڳي آواز سنڌي ٻوليءَ ۾ صوتئي جي حيثيت رکن ٿا. ۽ ظاهر آهي ته جيستائين آئيوڊا ۾ ان وسرڳي آواز لاءِ ڪو اکر يا علامت مقرر نٿي ڪئي وڃي تيستائين ان آئيوڊا کي اڌورو ئي ڀانيو ويندو. ان لاءِ موجوده آئيوڊا ۾ اهڙا ڏهه وسرڳ شامل ڪيا ويا. بعد ۾ پنج وسرڳ ڪجهه پهرئين درجي (سنڌي پارائو ڪتاب) ۾ صورتخطيءَ جي خيال کان ڏنا ويا. ليڪن اڄ تائين ان کي آئيوڊا/ پٽيءَ ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي. موجوده دؤر ۾ ان ڳالهه جي ضرورت آهي ته اهي پنج

وسرڳ جيڪڏهن صوتني جي تارازيءَ ۾ پورا لهن ٿا ته انهن کي آئيوينا ۾ شامل ڪرڻ گهرجي، ٻي صورت ۾ ضميمي طور ٿي سهي، سنڌي پٽيءَ ۾ شامل ڪرڻ گهرجي. مذڪوره ڙهه، نهه ٽهه، مهه، لهه نظر انداز ٿيل وسرڳن جي اوسرڳ جي مٽاسٽا سان معنوي فرق معلوم ڪرڻ لاءِ هيٺيان مثال ڏجن ٿا:

	اوسرڳ آواز سان لفظ		وسرڳ آواز سان لفظ
ڙ	1. ڪوڙُ- تاجي ڪڍڻ لاءِ ميدان ۾ ڪوڙيل ڪلن جي قطار تاجي ڪڍڻ لاءِ ڪم ايندڙ ڪاٺي، ڪروڙ. 2. ڪُڙ - ٽڪ، ٽڪاوت، ڪڪڙ کي هڪلڻ جو آواز. 3. سَڙُ - (امر) سڙڻ ڪاوڙ ۾ پچڻ.	ڙهه	1. ڪوڙهُ - بدن تي اڇا داغ ڪندڙ هڪ وچڙندڙ بيماري، جذام. 2. ڪُڙهِ - ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار جي پلجڻ ۽ وڌي ٿيڻ جي جاءِ 3. سَڙهُ - ڪم ڪوس يا سست ڏاند.
ن	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن.	نهه	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن.
ڻ	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن.	ڻهه	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن.
م	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن	مهه	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونه ٿا ملن.

ل	1. ڪلَ - سڄ. چاڙ، انجڻ اٽي جي ڳوهہ 2 مالَ - تن ٻوڙڳا (جمع) 3. ڪُلو - پَٽڪي هيٺان وجهندڙ ٽوپي 4. مَلَ - مهہ ؛ گدلاڻ	لھ	1. ڪُلهہ - ڳُذريل ڏينهن 2. مالهہ - هار، نار ۾ لوٽين ٻڌڻ لاءِ رسو. 3. ڪُلهو - ٻانهن ۽ ڪنڌ جو وچيون حصو. 4. مَلهہ - سنڌي ڪشتي

مٿئين چارٽ موجب تن گُهڻن، وينجنن ۽ ان جي وسرڳن جي مٽ سان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي خاص لفظ ڪونہ ٿا ملن. جيڪي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾ گُهڻن اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مونجهارا پيدا ڪندا هجن، جنهن بنياد تي 'گُهڻن وسرڳن' کي ڌار صوتيو تسليم ڪجي! حقيقت اها آهي تہ صوتئي جي معلوم ڪرڻ واري طريقي موجب تي گُهڻا وسرڳ صوتئي جي زمري ۾ نہ ٿا اچن. حالانڪ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب انهن پنجن ئي نظر انداز ٿيل وسرڳن کي صوتيي جو درجو ڏئي ٿو جن ۾ بہ وسرڳ "ڙهہ' ۽ 'لهہ' واقعاً سنڌي ٻوليءَ ۾ صوتيي جو درجو رکن ٿا. جڏهن تہ ٽي وسرڳ 'نهہ، ڻهہ ۽ مهہ' صوتئي جو درجو نہ ٿا رکن. بلڪ اهي آواز جي حيثيت رکن ٿا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ معياري لهجي موجب ڪيترن ئي لفظن ۾ اهي گُهڻا وسرڳ اُچار جي ڪم آندا وڃن ٿا ۽ ظاهر آهي تہ آوازن جي بنياد تي لکت ۾ بہ ڪم آڻڻ گهرجن. ان لاءِ اختياريءَ وارن آڏو نظر انداز ٿيل پنجن ئي وسرڳي اکرن کي پٽيءَ ۾ ضميمي طور شامل ڪرڻ لاءِ عرض رکجي ٿو.

هي صورت ۾ اردو آئيوينا جيان هڪ اصول متعين ڪري آئيوينا ۾ شامل ڪرڻ جي آزار کان بہ بچي سگهجي ٿو. ان انداز سان نظر انداز ٿيڻ جوڳن وسرڳن سبب مونجهارن جي ٿيڻ واري امڪان کي بہ رد ڪري سگهجي ٿو. مثلاً: 'رهہ' وسرڳ جي حقيقت کي نہ سمجهڻ سان سنڌي صورتخطيءَ ۾ شروعاتي ديسي گڏيل آواز (پهريون ساڪن، ٻيو متحرڪ) ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي سفارش ڪيل ۽ مستعمل صورتخطيءَ ۾

لفظ 'گراهڪ' (17) تي اعتراض ڪري سگهجي ٿو.

حقيقت ۾ ان جي صورتخطي 'گرهاڪ' هئڻ گهرجي، ڇو ته مذڪوره لفظ ۾ اڳيون جوڙ (پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحرڪ)، جابجا گڏيل آواز آهي، ليڪن ان اڳئين جوڙ ۾ ٻيو آواز 'ره' متحرڪ وسرگ آهي، جيڪو لاڙي/ حيدرآبادي لهجي ۾ نه هئڻ سبب ڪنهن به ماڻ ۾ نه ٿو مڃيو وڃي. ڊاڪٽر الانا صاحب جو ڄاڻايل لفظ 'گراهڪ' اردو/ هندي جي لفظ 'گاهڪ' جي صورتخطيءَ جو هوبهو نقل آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي وچولي لهجي ۾ مرڪزي حيثيت رکندڙ 'ساهتي لهجي' ۾ آوازن جي بنياد تي لفظ 'گرهاڪ' ئي اچارجي ٿو. ان لفظ جو باقاعده مشاهدو ڪيو ويو آهي. اهڙن لفظن جي درست صورتخطيءَ تي اعتراضن جو سبب وسرگ جو گهٽ استعمال آهي، ۽ اسان جي عربي- سنڌي آيوبتا ۾ ان مونجهاري ڏانهن بي توجهي آهي.

ساڳئي مسئلي تي ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ به "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" ۾ گريئرسن جي توسل سان جيڪو لاڙي/ حيدرآبادي لهجي موجب وسرگن کي اوسرگ ۾ تبديل ٿيڻ ڄاڻايو آهي، تن ۾ پڻ سنڌي ٻوليءَ جي وسرگن ۾ 'ره' جو شمار ملي ٿو جيئن:

- ره = 'ورهين' (ڪان) بدران 'ورن' (ڪان). (18)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پڻ نظرانداز ٿيل وسرگن ۾ 'ره' جو وسرگ مثالن سان هيئن ڏنو آهي:

- 'ر' جو وسرگ 'ره' مثال: ٻارهو يارهو، ٻارهون، ٻارهون، تيرهون. (19).

اردو ٻوليءَ وارا پڻ مذڪوره 'ره' وسرگ کي تسليم ڪن ٿا، پر جيئن ته انهن وٽ به گهٽ استعمال سبب نظر انداز ٿيڻ جوڳو آهي، جنهنڪري اردو آئيوبتا ۾ شمار ڪونه ٿو ڪيو وڃي. اردوءَ جو ڄاڻو پروفيسر سيد محمد سليم اردوءَ ۾ مستعمل يارهن وسرگن بعد فوٽ نوٽ ۾ ڄاڻائي ٿو ته: "مخلوط آواز (وسرگ) انهن کان سواءِ ٻيا به آهن: 'ره'، 'له'، 'مه'، 'نه' جيئن: گيارهوان، چولها، تمهارا، ننها، پر جيئن ته انهن جو استعمال قليل آهي، ان لاءِ ان کي نظرانداز ڪيو وڃي ٿو." (20)

ان سمجهي بحث جو مرڪز لفظ 'گرامڪ' جي موجوده صورتخطيءَ تي هو ته ان لفظ ۾ شروعاتي ڳنڍيل جوڙ ۾ پهريون 'گ' جو آواز ساڪن ۽ ٻئي آواز ۾ وسرڳ 'رھ' ڏگهي سُر سان متحرڪ آهي. جنهن جو چيد هيئن ڪري سگهجي ٿو:

• (گ+_)گ+(ره+آ)گرها+(ڪ+ا)ڪ= گرهاڪ

ان لفظ ۾ وسرڳ جي وجود جي هئڻ ڪي لاڙي/ حيدرآبادي ماهر تمام مشڪل سان هضم ڪري سگهندا، جو ته ان لهجي ۾ اهڙن وسرڳن جو هجڻ نه برابر آهي.

سنڌي، هندي ٻولين وانگر عربي يا فارسي ٻولين ۾ وسرڳن جو تصور ڪونهي، ليڪن عربي رسم الخط مان جڙيل پين رسم الخطن ۾ هر ٻوليءَ جي ماهرن پنهنجي گهرجن آهر 'ھ' اکر جي مختلف شڪلين ڪان صورتخطيءَ جي لحاظ ڪان ڪم وٺڻ جون سفارشون ڪيون آهن.

عربي-سنڌي رسم الخط ۾ هر اکر جي گهر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي يا چار صورتون يقيناً آهن. ليڪن 'ھ' اکر لاءِ پنج روپ ڪم آندا ويندا آهن، جيئن: 'ھ'،'ﮬ'، 'ہ'، 'ﻪ'، 'ۂ'. ان جا سبب ڪجهه نظر انداز ٿيل آهن. هڪ ته: ڪن آئيوپتائن ۾ انهن جو شمار وينجن ۽ سُر ٻنهي ۾ ٿيندو آهي. جيئن 'ر'. پر جيئن ته اسان وٽ سوچ سمجهه جا ماڻ ماپا انگريزي عالمن جا مقرر ڪيل آهن. ان ڪري انهن ڏانهن توجهه ئي ڪونه ٿو وڃي! پيو ته 1935ع واري عربي- سنڌي آئيوپتا جي سوني ترتيب ۾ 'ھ جهه ۽ گهه' گڏ پڙهائڻ ۽ سيکارڻ سان ملفوظي/ مخطروطي 'ھ' ۽ مخلوطي/ وسرڳي 'ﮬ' ۾ فرق واضح ڪيو ويندو هو. اهي نڪتا اسان پنهنجي پرائمري استادن ڪان واضح نموني سکياسين. جنهن ۾ مرحوم استاد مريد حسن خاصخيليءَ جو نالو وٺندي فخر محسوس ڪريون ٿا. 1960ع واري ٻي تڪي ترتيب جو نتيجو اهو نڪتو جو پڙهندڙ يا پڙهائيندڙ اهو نڪتو اڄ تائين عام طور تي واضح ڪري نه سگهيا آهن. ان جو وڏو سبب اسان جي درسي ڪتابن جي پرنٽ ميڊيا واري عملي (ڇپائيءَ وارو)، پروف ريڊرن (تصحيح ڪندڙن) ۽ ايڊيٽرن جي غفلت يا اڻڄاڻائي آهي.

- 'ھ': ھيءَ ھڪ ظري/ پٺڪي واري ھہ سڏبي آھي. ٻوليءَ ۾ ھن جو ڪردار وينجن وارو آھي.
- 'ھ': وسرڳي سڏبي آھي، جيڪا ڪنھن مخرجي اوسرڳ آواز کي ڦڦڙن مان ھوا ڏيئي وسرڳ آواز لاءِ ڪم ايندي آھي، يعني 'ھايئه اصوات' لاءِ ڪم ايندي آھي. عربي يا فارسيءَ ۾ اھڙن وسرڳن جو تصور ڪونھي. سنڌي توڙي اردوءَ ۾ ان جو استعمال باقاعده آھي، جنھن جو احتياط نہ ڪرڻ جي صورت ۾ لفظن جي صورتخطيءَ ۾ مونجھارا ٿين ٿا. مثال: جھارِ ـ جُھارُ، گھلِ — گِھلِ پر ٿڌي ائين ٿو تہ اسان جو استاد طبقو ڇپائيءَ توڙي تصحيح وارو عملو يا تہ ان ڳالھ کان اڻواقف آھي يا لاپرواھيءَ کان ڪم وٺي ٿو جنھنڪري،اھو ڍنگ اسان جي نئين نسل تائين منتقل نہ ٿو ٿئي.
- 'ہ': ھيءَ ٻن ڦُرن واري ھہ سڏبي آھي، جيڪا 'ستر' طور ڪم ايندي آھي. ھن کي فارسي يا اردوءَ وارا مھتفي ھہ سڏيندا آھن ۽ لفظ جي آخر ۾ ڪم ايندي آھي، جيئن: موجوده، خوامخواه، خانقاه، وغيره. ۽ 'ة' تانيث جي جڳھ پڻ وٺندي آھي.
- 'ه': ھيءَ ھہ، "الله" ۽ "ھميشه" جھڙن لفظن ۾ ڪم ايندي آھي، ۽ وينجن توڙي سُر جي آميزشي آواز لاءِ استعمال ٿيندي آھي. جنھن کي جھڙوڪر اڌ سر چئي سگھبو.
- 'ہ': ھيءَ ھہ اڪر کي اڪثر زير طور متحرڪ بڻائڻ لاءِ يا ٻيو سُر ڳنڍڻ لاءِ ڪم آڻبي آھي. جيئن: نہ، تہ، وجہ، ملڪہ، ترنم.

'ھ' جا اھڙا تصور عربي، فارسي توڙي انگريزي يا ھندي ٻولين ۾ بہ ملن ٿا. ان لاءِ تہ ديوناگري آئيوينا ۾ 'ھ' وينجن توڙي سڙ ٻنھي جي تصور سان پڙھايا ۽ سمجھايا ويندا آھن. جيئن: شھر शहर ھميشه हमेशा ھنن لفظن ۾ پھرين ھہ وينجن آھي، ۽ پڇاڙڪي سُر ۾ ڳُٺي ويندي آھي.انگريزيءَ سان پڻ ساڳي ويڌن آھي، جيئن: Host يا Honest. اھڙن لفظن ۾ پڻ وينجن يا سُر ٻنھي جو تصور موجود آھي.

ڊاڪٽر سھيل بُخاري جي لکڻ موجب "عربي رسم الخط ۾ 'ھ' جا

ٿي روپ آهن. جيڪي اسان تائين منتقل ٿيا آهن. انهن ۾ هڪ ڪي ٻه چشمي 'ھ' ٻي ڪي ننڍي 'ه' ۽ ٽين ۽ ڪي وڏي 'ح' چئبو آهي. انهن ۾ وڏي 'ح' صرف عربيءَ ۾ استعمال ٿيندي آهي."

ڊاڪٽر سهيل بخاري مختفي 'ه' لاءِ وڌيڪ لکي ٿو: "عربيءَ ۾ ننڍي 'ه' جا ٻه قسم ٿين ٿا. هڪ 'هوز' واري 'هـ' جيڪا لفظ جي شروع ۽ وچ ۾ ايندي آهي. ۽ ٻي مختفي جيڪا لفظ جي آخر ۾ ايندي آهي ۽ اردوءَ جي رستہ ڪلڪتہ پتہ وغيره ۾ لکي ويندي آهي."

عربي ۾ جڏهن ننڍي 'ه' لفظ جي آخر ۾ ايندي آهي تہ اسين ان کي 'گول ت' چوندا آهيون. ڇو تہ ان جو متبادل 'ت' سان ٿيندو آهي. جيئن: جنه = جنت. امه- امت ۽ قيامه کي قيامت ٿي لکندا آهيون.

جديد فارسيءَ جا اهڙا لفظ جيڪي اڄڪلھ 'ه مختفي' سان لکيا وڃن ٿا. تن ۾ اڳي آخري حرف متحرڪ هوندو هو: چاره = چارَ ڪده = ڪدَ. پاره = پارَ وغيره. چيو ويندو آهي تہ لفظ 'ڪده' جهڙن لفظن جي آخر ۾ 'ڪاف' زير لاءِ استعمال ٿيندو هو.

يوناني آخري زير لاءِ اُوس (os) ۽ لاطيني آس (us) جي پڇاڙي لڳائيندا هئا. جنهن کي مغربي محقق ويدڪ ۽ سنسڪرت جو وسرڳ چون ٿا. ۽ وسرڳ جو تلفظ آچاريا ۽ پنڊت 'اه' ڪندا آهن. جيڪو ديوناگري جي آخري سُرَ جي شڪل: 'A' سان ظاهر ٿيندو آهي. جيئن: ڀيم (خوفناڪ): भीम ڪُچره (بد چلن) कुचल وغيره مان بہ ان خيال جي تصديق ٿئي ٿي تہ هند يورپي زبانن جا اهي سڀ طريقا لفظ جي آخري سُر کي ظاهر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيا ويا آهن. اردو املا ۾ 'ه مختفيءَ' جو وجود فارسيءَ جي ڪتابت کان ورتل آهي ۽ اردو لفظن ۾ ٻن ڏگهن سُرن 'آ' ۽ اي' جو بدل آهي." (21)

ان سڄي بحث جو تت اهو آهي تہ 'هـ' جا ٻہ قسم آهن. پر ان جا اکري روپ پنج آهن. جن ۾ ٻہ وينجن ۽ ٽي سُرَ آهن. ۽ ڪنهن بہ اکر جي مختلف روپن جي وجود ۾ اچڻ جو سبب ٿي ٻوليءَ جون گهرجون هوندو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطيءَ جي حوالي سان ٻنن وسرڳن جي

استعمال تي ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب علمي چند چاڻ ڪندي ڄاڻائي ٿو ته: "ڪيترائي سنڌي لفظ اهڙا آهن، جن ۾ پهرئين ۽ ٻئي پد جي شروع ۾ وسرڳ آواز اچاريا ويندا آهن، ۽ ڊار ڊار نموني لکيا ويندا آهن. مثال طور:

- گهگهي، گهگي، گگهي.
- جهجهو جهجو ججهو.
- ڀڀور ڀڀور ڀڀور
- ڀاڀي، ڀاڀي، ڀابي.

انهن مثالن ۾ (جهه)، (گهه) ۽ (ڀ) آواز (ج)، (گ) ۽ (ب) ڳرن اوسرڳ آوازن جون وسرڳ صورتون آهن. سنڌي صورتخطيءَ ۾ وسرڳ آوازن جي سڪرڻ ۾ اهو مسئلو فقط "جهه، گهه ۽ ڀ" جي اُچارن سبب پيدا ٿيو آهي. هن ڏس ۾ لسانيات جي هڪ ماهر مسٽر گراسمئن (Grassman) هڪ اصول ٺاهي، هن مسئلي جو حل ڳولي لڌو هو پر جيئن ته اسان کي گراسمئن جي ٺاهيل انهن اصولن جي ڄاڻ ڪانه هئي، تنهنڪري هي مسئلو مسئلو ٿي رهيو. گراسمئن لکيو آهي ته:

'جڏهن ڪنهن به لفظ جي اچارڻ مهل، ان لفظ جي منڍ، يعني لفظ ۽ پهرئين پد جي مُنڍ ۾ ۽ ان کان پوءِ فوراً ٻئي پد جي مُنڍ ۾ (يعني لفظ جي وچ ۾ ٻئي پد ۾) وسرڳ آواز اچن، ته ان لفظ جي اچارڻ ۾ پهرئينءُ پد جي مُنڍ وارو وسرڳ آواز پنهنجي وسرڳائي وڃائي اوسرڳ ٿي ويندو.'

مثال طور: هڪ لفظ جي اصلي صورت آهي 'گُهگهي'، هي لفظ ٻن پدن وارو آهي، يعني [گهه+ اُ ۽ گهه+ اِي] هاڻ گراسمئن جي اصول موجب پهرئين پد ۾ /گهه+ اُوسرڳ آواز اچارڻ مهل، پنهنجي وسرڳائي وڃائي، بدلجي اوسرڳ آواز [گ] ٿيندو ۽ ٻئي پد وارو وسرڳ آواز [گهه] قائم رهندو ۽ اچار ٿيندو /گُگهي/."(22).

علم عروض موجب شعر جي تقطيع ۾ 'هه' جا آواز حذف ڪيا ويندا آهن. ان جو اهم سبب ته 'هه' جا آواز گهٽ قدر سُر (Vowel) جا هوندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ ته وسرڳ ۾ به اهڙو آواز سميٽيل هوندو آهي. 'هه' جي

سنڌيءَ، عربي توڙي فارسيءَ ۾ وينجن ڪان علاوه سرَ جي حيثيت ۾ هجڻ سبب علم عروض ۾ حذف ڪرڻ جي روايت آهي. علم عروض موجب ڊاڪٽر خليل احمد چانڊيو ٿو تہ:

- اسم فارسي ۽ عربيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ 'ھ' هوز ايندي آهي تہ ان کي ڪيرائي سگھجي ٿو.

ع۔ شمع رو جي آهين تون، تان پڻ آهيان پروانہ آءٌ

- تقطيع: شمع رو جي — فاعلاتن، آهہ تو تا۔ فاعلاتن، پڻ آيا پر۔ فاعلاتن، وان آءٌ۔ فاعلان.
- 'ھ مخلوط' يعني اها 'ھ' جيڪا لفظن جي وچ ۾ ايندي آهي ۽ تقطيع ڪرڻ وقت ڪيرائي ويندي آهي، جيئن: ماٺھو وڙھيو سمھي وغيره.(23)

سچي ڳالھہ جو تت اهو آهي تہ جيڪو حرف شعر جي موزون پڙهڻ ۾ پنهنجو آواز نہ ڏئي يعني اچار ۾ نہ اچي سو تقطيع ۾ شمار نہ ڪيو ويندو. پر اهو حرف اهڙو هئڻ گھرجي، جنهنجو ڪيرائڻ شاعرن جائز ڪيو آهي. هن ۾ 'ھ' هوز وغيره بہ شامل آهي.

Prosody ۾ بہ ڏٺو ويو آهي تہ ننڍين سرن کان ويندي پولين جا اهي آواز جيڪي وينجن توڙي سر ٻنهي لاءِ ڪم ايندا آهن، تن جي شمار ۾ پڻ مماثلت آهي. مثلاً: بحر وزن توڙي چند وديا ۾ جيڪا حيثيت 'ھ' جي آهي ساڳي جهڙوڪر 'H' جي آهي، يا جيئن تہ آوازن جي بنيادن تي 'ديوناگري آئيوينا' ۾ سر طور بہ شمار ٿئي ٿي ۽ وسرڳي آوازن ۾ بہ شامل رهي ڪري ڪنهن آواز کي مفرد بڻائي پنهنجي حيثيت کي گم ڪري ڇڏيندي آهي. ساڳيءَ طرح بحر وزن جي علم موجب پڻ تقطيع ۾ 'ھ' جو شمار ڪو نہ ڪيو ويندو آهي. يا سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي يا سري جي لهجي ۾ جيئن 'ر' جي ادغام وارا صوتيہ مفرد صوتئي جي حيثيت سان اچاريا ويندا آهن، جنهن سبب آواز جي بنيادن تي ديوناگري آئيوينا ۾ انهن جي لکڻ لاءِ چئن قسمن جي گنجائش ڇاڏيل آهي. انگريزي Prosody ۾ پڻ 'H' جي ڳڻپ ڪا نہ ڪئي ويندي آهي ۽ 'R' جي ادغام سبب هڪ وينجن جو شمار ڪيو ويندو آهي. جيئن:

> A syllable is long if the vowel is in it is either long in itself or followed by two or more consonants. The letter 'x' counts as a double consonant, the letter 'h' not at all and the following pairs of consonants occurring in the same word after a short vowel do not necessarily make the syllable long:
>
> Dr, cr, dr, fr, gr, pr, tr, fl, gl, pl.
>
> A syllable is short if its vowel is a short one and not followed by two or more consonants (except for the groups noted in the preceding paragraph). (24)

ترجمو: هڪ پد تڏهن ڊگهو چئبو جڏهن ان جو سر ڊگهو هجي يا ان کان پوءِ ٻه يا ان کان وڌيڪ ويجڻ هجن. X اکر کي ٻٽو ويجڻ ڳڻيو ويندو آهي، جڏهن تہ h کي ڳڻيندا ئي ڪونہ آهن. ۽ ساڳي لفظ ۾ ان سر کان پوءِ وارا ويجڻ جا جوڙا ان پد کي هر ويرو ڊگهو ڪونہ ڪندا آهن. (سواءِ اڳوڻي پيرا ۾ بيان ڪيل گروهن جي)

هڪ پد ۾ سر ڇوٽو آهي، ۽ ان جي پويان ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ ويجڻ ڪونہ آهن تہ اهو پد ڇوٽو ئي رهندو.

اڀياسي ڪتاب/ حوالا

1. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي. ٽماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- نمبر 1 ۽ 2, 1999ع- ص: 34-35
2. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي- سماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد نمبر 2, 1972- ص: 161-162.
3. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ- شاهہ جو رسالو- ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز- 1985ع ص: XXX
4. مرزا قليچ بيگ- سنڌي وياڪرڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو-2006ع ص: 165.
5. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي- سنڌي ٻوليءَ جون مکيہ خاصيتون- ٽماهي مهراڻ: گولڊن جوبلي نمبر- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- 2-3, 2006ع ص: 129
6. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي- سماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد- نمبر: 2, 1972ع- ص 162-163.
7. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- حوالو مٿيون ساڳيو- ص: 162-163.
8. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي- 2005ع ص: 209-211

9. پيرومل مهرچند آڏواڻي- وڏو سنڌي ويا ڪرڻ- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي- 1985ع ص:10

10. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي صوتيات- ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد- 1967ع- ص ص: 46,48,49.

11. مرزا قليچ بيگ- سنڌي وياڪرڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- 1992ع- ص: 203.

12. پيرو مل مهر چند آڏواڻي- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ- سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي- حيدرآباد- 1956ع- ص: 127_129.

13. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- هڪ علمي ادبي خط (طالب المولىٰ ڏانهن)- سماهي "سنڌ"- سنڌ اسٽڊي سينٽر حيدرآباد- اونهارو 1983ع- صف: 262

14. پروفيسر سليم- اردو رسم الخط- مقتدره قومي زبان ڪراچي- 1981ع ص ص:42_43.

15. ڊاڪٽر غلام علي الانا- حوالو مٿيون ساڳيو- ص: 46_47.

16. ڊاڪٽر غلام علي الانا- حوالو مٿيون ساڳيو- ص ص: 47_49.

17. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو- 2005ع- ص: 213.

18. پيرو مل مهر چند آڏواڻي- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ- سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي- حيدرآباد- 1956ع- ص: 128.

19. ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي- شڪارپور جي ٻولي- سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد- 1992ع- ص: 37.

20. پروفيسر سيد محمد سليم- اردو رسم الخط- مقتدره قومي زبان ڪراچي- 1981ع- ص: 43.

21. ڊاڪٽر سهيل بخاري- اردو رسم الخط ڪي بنيادي مباحث. مقتدره قومي زبان اسلام آباد 1988ع- ص ص: 41, 42, 43.

22. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو- 2005ع- ص: 222_223.

23. ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل- علم عروض- مسلم ادبي پرنٽنگ پريس حيدرآباد- 1935ع- ص:

24. Collins Dictionary_ William Colens_ Harper Collins publishers. Italy_ 1996.

ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال

ڀارت هڪ اهڙو ملڪ آهي، جيڪو رنگارنگ ثقافتن ۽ طرحين طرحين جون ٻوليون ڳالهائيندڙ نسلن جو وطن آهي. هن هڪ ئي ملڪ ۾ اٽڪل 100 کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. جڏهن ته انهن مان هڪ هڪ ٻوليءَ جا علائقائي لهجا تنهن کان سواءِ آهن. هڪ ڀارتي ويب سائيٽ Oxistranslations.com موجب "سموري ڀارت ۾ اندازاً 800 ٻوليون ۽ 2000 کن لهجا مروج آهن. ٻئي طرف هڪ تازي سروي موجب سڄي ڀارت جي مختلف اسڪولن ۾ اٽڪل 50 ٻوليون پڙهايون وڃن ٿيون. 90 مختلف ٻولين ۾ اخبارون ڇپجن ٿيون، جڏهن ته 71 ٻولين ۾ ريڊيو جا پروگرام نشر ٿين ٿا. 15 ٻوليون اهڙيون آهن، جن ۾ فلمون ٺهن ٿيون. جن جا ڪروڙين ڏسندڙ آهن. ائين ڀارتي سماج "ٻولين جو ٻيلو" آهي، جنهن ۾ ڪئين رنگن ۽ خوشبوئن وارن ٻولين ۽ لهجا پنهنجي پنهنجي انفراديت ۽ سڃاڻپ سان وجود قائم رکيو بيٺا آهن. شيام جو شعر آهي:

ائين رنگ رنگ ڦول وڻن ۾ ٽڙيل لڳن،
ناڻو جدا ليڙن ۾ لڪيل جڻ بهار جو.

هند ۾ ايتريون ته ٻوليون، لهجا ۽ انهن جون لکٽيون رواج هيٺ آهن جو جيڪڏهن انهن سڀني کي ڪنهن باغيچي سان ڀيٽجي ته هڪ ڀرپور بهار جو گمان ٿيندو.

ڀارت ۾ لاتعداد ڳالهائجندڙ ٻولين مان 22 ٻوليون اهڙيون آهن، جن

ڪي پارتي آئين جي انين شيڊيول ۾ جاءِ مليل آهي ۽ اهي وفاقي سرڪار وٽ "قومي ٻوليون" طور قبول ڪيل آهن. جيتوڻيڪ سرڪاري لکپڙھ لاءِ نقط هندي ۽ انگريزي رائج آهن. انهن 22 ٻولين ۾ آسامي، بنگالي، بودو، هندي، گجراتي، ڪنڙ، ڪشميري، ڪونڪني، مليالم، منيپوري، مراٺي يا مرهٽي، نيپالي، اُڙيه، پنجابي، سنسڪرت، سنڌي، تامل، تيلگو يا ميٿي، ڊوگري، ميٿالي ۽ اردو شامل آهن.

سنڌي جيڪا آئيني طور پنهنجي اصل وطن سنڌ ۾ به "قومي ٻوليءَ" جو درجو ماڻڻ کان اڃا تائين محروم آهي، تنهن کي ڀارتي آئين ۾ قومي ٻوليءَ طور جاءِ ملڻ پنيان سنڌي اديبن، ليکڪن ۽ سياسي ورڪرن جي طويل جدوجهد شامل آهي. 1956ع ۾ ڀارتي سرڪار صوبائي ٻولين کي هٽي وٺائڻ، انهن ۾ تعليمي سرگرميون وڌائڻ ۽ پنهنجين ٻولين ۾ تخليقي عمل کي همٿائڻ لاءِ نئين پاليسي اختيار ڪئي. ڊاڪٽر ستيش روهڙا موجب:

"ٻولين بابت جوڙجڪ ۾ اهو بندوبست هو ته مرڪزي سرڪار جي ٻولي هندي رهندي، پر 15 سالن تائين انگريزي ٻي ٻوليءَ طور قائم رهندي. باقي صوبن ۾ صوبائي ٻولين ۾ ڪاروبار هلندو. ان بندوبست موجب سنسڪرت، اردو ۽ سنڌيءَ جي ڪا به قانوني حيثيت ڪا نه هئي، پر عجب جي ڳالهه آهي ته سرڪار سنسڪرت ۽ اردوءَ کي قومي ٻولين جي شُجري ۾ جاءِ ڏني، پر سنڌيءَ کي لاوارث ڇڏي ڏنو ويو."

اها هڪ اهڙي زيادتي هئي، جنهن خلاف سجاڳ ذهن رکندڙ سنڌي خاص طور ليکڪ ۽ تعليمي ماهر اُٿي کڙا ٿيا. اڳتي هلي هن تحريڪ ڪانگريسي اڳواڻن جي حمايت حاصل ڪرڻ ۾ به ڪاميابي ماڻي ۽ هڪ وفاقي وزير جئرامداس به اديبن ۽ ليکڪن جي آواز جي پٺڀرائي ڪئي. اهڙيءَ تحريڪ جي نتيجي ۾ 1951ع ڌاري تڏهوڪي وزيراعظم جواهر لال نهروءَ نقط ايترو ڪيو ته سنڌيءَ کي ٻين ٻولين جي برابر موقعا ۽ سهولتون ڏيڻ تي راضپو ظاهر ڪيو جنهن بعد ساهتيه اڪيڊمي سنڌيءَ کي به انهن ٻولين ۾ شامل ڪيو جن ٻولين ۾ تخليق ٿيندڙ ادب تي ان پاران

سالیانا ایوارڊ ڏنا ويندا هئا. جڏهن ته آل انڊيا ريڊيو تي پڻ سنڌي ٻوليءَ کي جاءِ ملي. ان جي باوجود اها تحريڪ جاري رهي ۽ نيٺ 10 اپريل 1967ع تي تڏهوڪي وزيراعظم اندرا گانڌيءَ سنڌي ٻوليءَ کي ڀارتي آئين جي اٺين شيڊيول ۾ جاءِ ڏياري. سنڌيءَ جي اهڙي ڪاميابيءَ بعد ٻين ٻولين جي ڳالهائيندڙن جهڙوڪ: منيپوري، ڪونڪڻي ۽ راجستانيءَ وغيره به اهڙا مطالبا ڪيا.

قومي ٻولين جي آئيني فهرست جو حصو بڻجڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي تعليمي، سماجي، علمي توڙي تخليقي حوالي سان ڪافي اتساهيندڙ ماحول ۽ قانوني تحفظ حاصل ٿيو سرڪاري سطح تي اڳتي وڌڻ جا موقعا مليا ۽ سنڌيءَ ۾ ٿيندڙ ڪم جي سرڪاري طور به مڃتا ٿيڻ لڳي. مرڪزي سرڪار جي منسٽري آف هيومن ريسورس ڊيولپمينٽ ٻين ٻولين وانگر سنڌيءَ لاءِ به "نيشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگئيج" قائم ڪئي، جڏهن ته گجرات، مهاراشٽر، راجستان، مڌيه پرديش ۽ اتر پرديش جهڙن صوبن ۾، جتي سنڌي ڳالهائيندڙن جو وڏو انگ رهي ٿو صوبائي سطح جون سنڌي اڪيڊميون ڪم ڪري رهيون آهن. ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ 15 جون 1974ع تي سنڌي شعبو قائم ڪيو ويو جنهن ۾ شاگرد ايم اي ۽ پي ايڇ ڊي ڪري ٿي سگهيا. هاڻ ته هن شعبي پاران سنڌيءَ ۾ سرٽيفڪيٽ ڪورس کان علاوه ڊپلوما، ايڊوانسڊ ڊپلوما ۽ سنڌيءَ جا ٻيا ڪورس به ڪرايا پيا وڃن. اهڙو ئي شعبو اجمير يونيورسٽيءَ ۾ به قائم آهي، جڏهن ته دهلي يونيورسٽيءَ ۾ قائم ماڊرن لئنگويجز واري شعبي ۾ سنڌي به پڙهائي وڃي ٿي. جيئن اسلام آباد ۾ علامه اقبال اوپن يونيورسٽي ۽ قائداعظم يونيورسٽيءَ ۾ ماڊرن لئنگويجز واري انسٽيٽيوٽ ۾ سنڌيءَ جا استاد به مقرر آهن يا جيئن هاڻ پنجاب يونيورسٽيءَ به ان مقصد لاءِ هڪ سنڌيءَ جو استاد رکيو آهي.

گجرات ۽ راجستان جي مختلف ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ سنڌي پڙهائي وڃي ٿي، جڏهن ته باقي هندستان، جهڙوڪ: بئنگلور ۽ حيدرآباد دکن ۾ قائم سنڌي اسڪول ۽ سنڌي ڪاليج فقط نالي ۾ سنڌي آهن. جڏهن ته اتي سمورا علم فقط انگريزي، هندي ۽ صوبائي ٻولين ۾ ئي پڙهايا وڃن ٿا.

عام طور سمجهيو ويندو آهي تہ پارڪر ۾ رهندڙ سنڌي فقط اهي ئي آهن، جن کي ورهاڱي سبب سنڌ مان لڏپلاڻ جو درد سهڻو پيو. جڏهن تہ پارڪر ۾ رهندڙ سنڌي ٻن قسمن جا آهن. هڪڙا اهي جيڪي تاريخي طور سنڌ جي سرحدن سان لڳندڙ رياستن راجستان ۽ گجرات ۾ رهندڙ هئا ۽ صدين کان وٺي سنڌ سان انهن جو رشتو ناتو پنهنجي وطن وارو رهيو آهي. ڪڇ تہ اسلامي سپاهين جي چڙهائين کان بہ اڳ راءِ گهراڻي جي حڪومتي عهد ۾ بہ سنڌ جو حصو رهيو هو. مورخ سومرن ۽ سمن جي حڪومت جو زور ان ئي پاسي ٻڌائين ٿا، جنهن سبب گجرات ۽ راجستان جا ڪيئي اهم علائقا مارواڙ جيسلمير، ڀڄ، ڪڇ، احمد آباد، جئپور ۽ ٻيا سنڌ جي اثر هيٺ آيا.

سنڌ جي حڪومتي باغين جي پناهگاهہ بہ ڪڇ ئي رهيو آهي. ٻئي طرف "چيو وڃي ٿو تہ مغلن سان ڇڪريءَ وقت مهاراڻا پرتاب ميواڙ ڇڏي، سنڌ ۾ آيو هو. ميواڙ مان راڻا پرتاب سان گڏ آيل ميواڙين مان ڪي واپس ويا ۽ ڪي سنڌ ۾ رهي پيا، جيڪي سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي ۾ ئي رهيا. اُتي اصلوڪن رهواسين سان ميلاپ ڪري انهن جي ٻولي ۽ پهراءُ هڪ جهڙا ٿي پيا، جيڪي واپس ميواڙ ويا اهي سنڌ مان ڪجهہ اثر کڻي ويا. اڄ بہ ٿرپارڪر ضلعي، ميواڙ ۽ راجستان ۾ ڏوتي پڳڙ وارن کي ٻٽي لانگ هوندي آهي، تنهن کان سواءِ "مل" لفظ بہ سنڌ ۽ راجستان کان سواءِ ٻئي هنڌ ورلي هوندو. ٿر، ٻاڙمير، جيسلمير جي ٻولي ۾ خير ڪو فرق آهي، سنڌ ٻاڙ مير سرحد تي ڍاٽي (ڍاٽڪي) ٻولي ۽ سنڌ جيسلمير سرحد تي ڀاٽي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي."(1) سمن تہ ڪڇ تي حڪومت ڪئي آهي، ان ڪري ڄاڻايل خطي ۾ سنڌي ٻوليءَ جو واهپو سنڌي لوڪ گيتن کان وٺي جديد علمي ۽ تخليقي فنپارن جو ملندو رهڻ قطعي بہ تعجب ۾ وجهندڙ ڳالهہ نہ آهي. خود ڪڇيءَ کي سنڌيءَ جو هڪ لهجو ئي سمجهيو وڃي ٿو جنهن تي گجراتيءَ جو اثر آهي. اهو ئي علائقو آهي، جتي سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي زمين آهي ۽ اونهيون پاڙون آهن. سنڌين جا پنهنجا ڳوٺ ئي نہ، ننڍا وڏا شهر بہ آهن. سنڌ کي ويجهو هجڻ ڪري هتان جو سماجي تاجي پيٽو ڪلچر، ريتون رسمون، رانديون روندبون، ڏڻ ۽ تهوار توڙي ماڻهن جا شوق ۽ شڪار

ساڳيا سنڌ جي سنڌين وارا ئي آهن. هتي عربي- سنڌي رسم الخط ئي رواج هيٺ آهي ۽ اها مدرسن ۾ به پڙهائي وڃي ٿي. صوبائي حڪومت مان گجرات جي ٻولي گجراتي، هندي ۽ اردو جڏهن ته راجستان جون ٻوليون راجستاني ۽ هندي آهن. نج سنڌي ماحول ۽ گڏيل ڪٽنبي سرشتي، گهر ۽ ڪنهن حد تائين مارڪيٽ ۾ ڳالهه ٻولهه جي موقعن سبب هن ئي علائقي ۾ سنڌيءَ جي وڏي عرصي تائين زنده رهڻ جا امڪان نظر اچن ٿا. پر پارت ۾ ڪميونيڪيشن ۽ انگريزيءَ جو اثر جنهن رفتار سان وڌي رهيو آهي، تنهن مان لڳي ٿو ته ان جا اثر ٻهراڙين تائين به ڦهلبا. هن وقت خود"ٻنيءَ" جهڙن ڏورانهن علائقن تائين به انٽرنيٽ، ٽيليفون، ڊش اينٽينا ۽ ٻيون سهولتون پهچي چڪيون آهن. بهرحال هن خطي ڪي پارت ۾ اڳ موجود سنڌين جو خطو سڏي سگهجي ٿو جتي اهي زمانن کان آباد آهن. جتي ٻين ٻولين جو اثر قبوليندي به ماڻهو سنڌيءَ کي جيئرو رکيو ٿا اچن.

ٻيا ماڻهو اهي آهن، جيڪي 1947ع ۾ ورهاڱي وقت سنڌ مان زندگين ۽ ملڪيتن ڦرجڻ جي ڊپ سبب سنڌ ڇڏي پارت هليا ويا. ملڪيتون ته انهن پوءِ به هتي ئي ڇڏيون، البته زندگيون بچائڻ جي احساس سان ڌارئي وطن ۾ وڃي رهائش اختيار ڪيائون. ان حوالي سان ڪرشن راهيءَ جو اهو شعر وڏي شهرت رکي ٿو:

سنڌين جان نه گهوري، وطن گهوري آيا.

اهو شعر ڇپجڻ کان پوءِ ان خيال جي حمايت توڙي مخالفت ۾ سالن تائين پارت جي سنڌي مخزنن ۾ تڪراري بحث هلندو رهيو. بهرحال هتان ويل ماڻهو ڪنهن به هڪ علائقي يا صوبي ۾ رهائش اختيار ڪري نه سگهيا (جيئن پارت مان آيل مهاجر سنڌ ۾ ئي اچي رهيا) . هو مختلف صوبن جهڙوڪ مهاراشٽر، آندرا پرديش، بهار دهلي، مڌيه پرديش، اُڙيسا، تامل ناڊو اتر پرديش، راجستان ۽ گجرات وغيره ۾ پکڙجي ويا. ائين پنهنجو ووٽ بئنڪ، سياسي قوت، گڏيل سماجي زندگي ۽ هڪ جاتيءَ طور مضبوط سڃاڻپ قائم ڪرڻ کان محروم رهجي ويا. هر صوبي جي پنهنجي ٻولي، هر خطي جو پنهنجو ڪلچر، هر علائقي جي مخصوص نفسياتي، سماجي،

معاشي ۽ سياسي فضا ـ مارڪيٽ پڙيا تہ صوبائي ٻولين جو واهپو يا هنديءَ جي تعليمي ادارن ۾ صوبائي ٻولين کان سواءِ هنديءَ ۽ انگريزيءَ جو غلبو ڇاڪاڻ تہ اهي ئي مرڪزي سرڪار پاران هر قسم جي تعليمي ۽ ادارتي ڪاروهنوار لاءِ منظور ٿيل ٻوليون هيون. پر ڇاڪاڻ تہ لڏپلاڻ ۽ هجرت جو گهاءُ ماڻهوءَ ۾ عدم تحفظ جو احساس پيدا ڪندو آهي، تنهن ڪري سنڌي ڪميونٽيءَ کي بہ جلد ان احساس اچي ورايو جيئن ئي انهن جي ڪئمپن ۾ رهڻ، دربدر ڦرڻ ۽ بي يارو مددگار هجڻ وارا ڏينهن پورا ٿيا. تيئن هنن بہ پاڻ سنڀالڻ شروع ڪيو سندن ڪئمپن واري زندگيءَ کي پرسرام ضيا پنهنجي نظم "پوهُوءَ ماءُ" ۾ نهايت خوبصورتيءَ سان چٽيو آهي.

ڪنڌ پچي شل ڪانگريسين جو
ڪيو اٿن ڪنياءُ
پٽي تي پو هُوءَ ماءُ!
لتا نديءَ تي ڏوٿي ويٺي،
اڳواڻن کي لوٺي ويٺي،
مُنهن کي سُجائي سٽي تي ڪپڙا،
تکو اٿس ڪو تاءُ،
پٽي تي پو هُوءَ ماءُ!
سنڌ سموري ڏناڻون جٽن کي،
هت نہ ڍهل تي آئي مُٺن کي،
جناح کي پي اسان جو دل ۾،
ڪو نہ پيو کهڪاءُ!
پٽي تي پو هُوءَ ماءُ،
سِر تي آئي تڏهن لڏيوسين،
پنهنجو هٽڙو ملڪ ڇڏيوسين،
هت بہ ڦرياسين، هُت بہ ڦرياسين،
لڳو ڪو اُبتو واءُ
پٽي تي پو هُوءَ ماءُ.

پارهينءَ وارو پير ڪو ٻچندن،
لال سائين ڪا اُپتي هٽندن.
ڪنڀ ۾ آٽي ڦٽو ڪيائون،
ڏيئي اٽي جو پاءُ،
پٽي ٿي پو هُوءَ ماءُ.(2)

- تہ ان کان پوءِ انهن پنهنجي ٻولي، ثقافت ۽ آصل سان رشتي ڳنڍڻ لاءِ بہ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا. سنڌ مان هند ويل جيڪو مڊل ڪلاس ۽ واپاري طبقو هو تنهن هوريان هوريان پارٽي مارڪيٽ ۾ ڪاروباري لحاظ کان پنهنجي جاءِ ناهڻ شروع ڪئي. هن وقت پارٽ جا سنڌي پارٽ کان علاوه دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن جا مشهور واپاري، سيڙپ ڪار ۽ وڏين ڪمپنين جا مالڪ آهن. پارٽي منڊيءَ ۾ انهن جو نالو ڪامياب واپارين ۾ شامل ٿئي ٿو ۽ ڪيترن ئي صوبن ۾ اهي حڪومتي وهنوار ۾ بہ ڀاڱي ڀائيواريءَ جي پوزيشن ۾ آهن. پر ان جي باوجود پنهنجي ٻوليءَ سان انهن جو رشتو هوريان ٽٽي رهيو آهي. چاڪاڻ تہ سماجي واهپي، ڪٽنبي ماحول ۽ وقتي گهرجن کي ذهن ۾ رکي، انهن پنهنجي ٻوليءَ کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي. نتيجي ۾ هند ۾ سنڌي ٻولي هيٺين چئلينجن کي منهن ڏيئي رهي آهي:

- ٻين ٻولين سان واسطي ۾ رهڻ سبب مسلسل ٻين ٻولين جا نوان ۽ قطعي اوپرا لفظ بہ قبولي رهي آهي.
- مارڪيٽ نہ هجڻ ڪري اوڙي پاڙي، بازار، دڪانن ۽ محفلن ۾ سنڌيءَ جو واهپو تيزيءَ سان گهٽجي رهيو آهي.
- اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ سنڌيءَ جو مضمون پڙهائڻ جو رواج ختم ٿي رهيو آهي.
- هڪ ئي وقت ٻن رسم الخطن جهڳڙو: عربي لپي ۽ ديوناگري لپيءَ جي استعمال سموري جاتيءَ کي ٻن حصن ۾ ورهائي، ڪمزور ۽ هيڪڙي کان پري ڪري ڇڏيو آهي.
- سنڌيءَ ۾ ٽي وي چينل ۽ معياري اخبارون ۽ فلمون نہ هجڻ برابر آهن.

- سنڌي ڄاڻندڙ نسل عمر جي پوئين پهر ۾ هجڻ ڪري، پنهنجي ٻوليءَ سان جذباتي لڳاءُ ۽ فطري وابستگيءَ وارو رويو مري رهيو آهي ۽ اڳئين نسل جي جاءِ پرڻ لاءِ نئون نسل تيار نہ آهي.

هند ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي، واڌ ويجھ ۽ استعمال آڏو سڀ کان وڏي رنڊڪ هڪ ئي وقت ٻن رسمن الخطن جو استعمال آهي. ڀارتي حڪومت هڪ پاسي سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ طور قبول ڪيو ان لاءِ ادارا جوڙيا، سنڌيءَ ۾ لکڻ پڙهڻ ۽ تخليقي ڪمن جي همٿ افزائيءَ لاءِ انعام اڪرام ڏيڻ جو بندوبست ڪيو تہ ٻئي طرف هڪ مخصوص سياسي گروهہ جي چوڻ تي 1948ع ڌاري ئي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ديوناگري رسم الخط منظور ڪري، ان کي سخت ڌڪ هڻڻ جو سامان ڪيو. ان سان سنڌي جاتيءَ جو پنهنجي اصلوڪي عربي- فارسي رسم الخط سان قديمي رشتو ئي نہ ٽٽو پر ان جي پوئين نسل کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ موجود قديم علمي، فني، تاريخي مواد توڙي نسلي ۽ قومي تشخص کان بہ اوپرو بڻائي ڇڏيو. جيتوڻيڪ بعد ۾ عربي- فارسي رسم الخط کي بہ تسليم ڪيو ويو پر ان سان هڪ ئي ملڪ ۾ رهندڙ سنڌي جاتي، پنهنجي ٻوليءَ ۾ لکجندڙ سموري تخليقي توڙي عام تحريري مواد سان آشنائي وڃائي ويٺي. سياسي، معاشي، ثقافتي، جاگرافيائي ۽ سماجي هڪجهڙاين باوجود، تعليمي ۽ تحريري اختلاف سنڌين کي ورهائي ڇڏيو. سڄي هندستان ۾ سنڌي شايد اڪيلي ٻولي آهي، جنهن لاءِ ٻہ رسم الخط منظور ٿيل آهن. جڏهن تہ هندي ڀارت، فجي ۽ ماريشس ۾ لکي، پڙهي، ڳالهائي سمجهي وڃي ٿي، پر ان لاءِ هڪ ئي رسم الخط ڪم آندو وڃي ٿو. اردو پاڪستان ۽ ڀارت سميت سڄيءَ دنيا ۾ ساڳئي رسم الخط ۾ لکجي ٿي. (جيتوڻيڪ منشي پريمچند کان سجاد ظهير تائين اردوءَ جي ڪيترن ئي نامور ليکڪن ٻئي رسم الخط اپنائڻ جي حمايت پئي ڪئي.)عربي سمورن ملڪن ۾ ساڳئي رسم الخط ۾ لکي پڙهي وڃي ٿي. ڪيئي ٻوليون تہ ساڳيو ئي رسم الخط بہ ڪم آڻين ٿيون، جيئن انگريزي، ڊچ، فرينچ، اسپينش، جرمن، ميزو، آوناگا ۽ ٽاڊو وغيره رومن رسم الخط ڪم آڻين ٿيون تہ سنسڪرت، مراٺي ۽ هندي ديوناگري رسم الخط ۾ لکيون پڙهيون وڃن

ٿيون. البت پنجابي پارٽ ۾ گُرمکي ۽ پاڪستان ۾ اردو رسم الخط لکجي پڙهجي ٿي، پوءِ بہ هڪ ئي ملڪ ۾ اها هڪ ئي رسم الخط کي اپنايو ويٺي آهي. جنهن سان ان جي علمي ۽ تعليمي ترقيءَ تي ايترا خراب اثر نہ پيا آهن، جيترا هندستان ۾ سنڌيءَ کي ان جا سخت نتيجا ڏسڻا پيا آهن. هڪڙن اسڪولن ۾ ديوناگريءَ ۾ تعليم ڏني وڃي ٿي تہ ٻين اسڪولن ۾ عربي، سنڌي لپيءَ ۾ پڙهايو وڃي ٿو. ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ عربي سنڌي لپي، پر دهلي يونيورسٽيءَ ۾ ديوناگري لپي هلي ٿي. هندي پڙهڻ ڪري، عربي فارسي لپي پڙهندڙ ديوناگري رسم الخط ۾ لکيل تحريرون پڙهي وٺن ٿا، پر ديوناگري لپي ڄاڻندڙ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيل تحرير نٿا پڙهي سگهن. مثال طور سنڌيت جو نامور پرچارڪ ۽ دهلي سرڪار جي اداري نيشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگويج جو وائيس چيئرمين سريش ڪيسواڻي صاحب ۽ نامور سنڌي ڪلاڪار اُما لالا بہ فقط ديوناگري رسم الخط ئي پڙهي ڄاڻن ٿا. اهڙين اهي نہ رڳي سنڌ ۾ لکجندڙ سموري ادب ۽ ٻئي مواد کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جا اهل نہ آهن، پر خود ڀارت ۾ لکجندڙ تمام گهڻين تخليقي ۽ فڪري تحريرن مان بہ پڙهي پرائڻ کان محروم آهن ۽ جڏهن هڪ فرد پنهنجي ٻوليءَ جي هڪ وڏي علمي ذخيري کان محروم رهي، تہ ان جي شخصيت سازيءَ ۾ پنهنجي ذاتيءَ ۽ ان جي حاصلاتن کان ناواقفيت جي جيڪا کوٽ رهندي، سا منجهس يقيني طور احساس ڪمتري ئي پيدا ڪندي.

ٻولين جي نامور ماهر ڊاڪٽر جي سي شرما مطابق:

"هڪ ئي ٻولي لاءِ ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ ڪم ايندڙ رسم الخط هڪ ئي سياسي خطي ۾ غير ضروري حدبنديون پيدا ڪن ٿا. جڏهن تہ هڪ ئي ٻوليءَ جي ٻن مختلف لپين ۾ پيش ٿيندڙ تحريري مواد ساڳي ٻولي ڳالهائيندڙ ماڻهن ۾ Mutual Unintelligibility پيدا ڪندو آهي."

ان ئي صورتحال جو شڪار هند ۾ رهندڙ سنڌي ڪميونٽي آهي ۽ ان ئي ڳالھ سنڌي ٻوليءَ جي وحدت، واڌ ويجھ ۽ گڏيل ترقيءَ کي سخت

ماڃو رسايو آهي.

اڪثر وڏن شهرن ۾ سنڌي اسڪولن جو حال اهڙو ئي آهي، جهڙو ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ پرائيويٽ اسڪولن جو نظر اچي ٿو ۽ جتي گهڻو ڪري ته سنڌي ٻولي منع ٿيل ميوو آهي. اڪثر اسڪولن ۾ يا ته سنڌيءَ جو مضمون پڙهايو ئي نٿو وڃي يا وري هوريان هوريان پڙهائڻ جو رواج ختم ڪيو پيو وڃي. انگريزيءَ جو دٻاءُ اسان ڪان وڌيڪ پارتي سماج تي آهي، جتي ڏينهون ڏينهن دنيا جا وڌيڪ ملڪ ۽ انهن جون ملٽي نيشنل ڪمپنيون پنهنجو پٺسو سيڙائي رهيون آهن. هر ڪميونٽي ۽ طبقو انگريزيءَ جي ڊوڙ جو حصو آهي. سنڌيءَ ۾ پڙهندڙن جي رجحان کي هڪ حد تائين ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ گذريل پنجن سالن دوران شاگردن جي داخلا واري انگ منجهان به سمجهي سگهجي ٿو جيڪي ممبئي يونيورسٽيءَ جي ويب سائيٽ تي موجود آهن. جاڻايل انگن اکرن موجب:

	2002_03	2003_04	2004_05	2006_06	2006_07
M.A (I)	15	09	04	12	10
M.A. (II)	11	15	08	04	09
M.Phil	04	05	02	06	03
PH. D	03	04	02	03	02
Certificate Course in Sindhi	127	22	05	05	04
Diploma in Sindhi	08	07	08		
Advanced Diploma in Sindhi		04	50 (3)		

مٿيان انگ اکر هڪ حد تائين ڪنهن نتيجي تي پهچڻ ۾ ضرور اسان جي رهنمائي ڪري سگهن ٿا. جو لڳ ڀڳ اهو ئي حال سنڌي پڙهائيندڙ باقي تعليمي ادارن جو به آهي. هتي اها ڳالهه به نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي، جيڪا اسان کي 2005ع ۾ پارت جي دوري دوران ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ قائم سنڌي شعبي جي سربراهه ۽ نامور محقق ڊاڪٽر ٻلديو مٽلاڻي ۽ ٻين دوستن ٻڌائي ته شعبي ۾ داخلا وٺندڙ شاگردن جي اڪثريت ريٽائرڊ سرڪاري ملازمن جي آهي، جن پنهنجي وانڊڪائي ۽ تنهائيءَ کي سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ سان "محبت جي جذبي" ۾ بدلائي ڇڏ ته هڪ مصروفيت هٿ ڪري ورتي آهي. هڪ رٽائر ماڻهوءَ جي عمر کي ذهن ۾ رکي اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهو نسل ايم اي يا پي ايڇ ڊي ڪرڻ کان پوءِ ڪيترو عرصو

پنهنجي ٻوليءَ جي خدمت لاءِ جيئرو رهي سگهي ٿو.

تعليمي ادارن جي صورتحال اها آهي ته گهرن ۾ هندي ۽ انگريزيءَ جي اثر سبب سنڌي ڳالهائڻ جو رواج گهٽجي رهيو آهي. ان جو هڪ وڏو سبب ته اڪثر ڪٽنبن جون جاتيءَ کان ٻاهر شاديون آهن. جيڪي هندستان جهڙي سماج ۾ عام ڳالهه تصور ڪيون وڃن ٿيون. ٻيو ته هر هڪ صوبي جون ڪٿي هڪ ته ڪٿي هڪ کان وڌيڪ صوبائي ٻوليون به آهن. جيڪي وري عام بازار اوڙي پاڙي، آفيسن، ڪاروباري مرڪزن توڙي تعليمي ادارن ۾ رائج آهن. ٻار هوندن ئي پيءُ کان وڌيڪ ماءُ جي ويجهو هوندو آهي، تنهن ڪري سنڌي هجڻ باوجود ٻار گجراتي، مراٺي، ڪاٺياواڙي ۽ ڪنڙ يا ٻي ڪا اهڙي ٻولي سکي وٺي ٿو جيڪا ان جي ماءُ جي ٻولي آهي. بعد ۾ جڏهن گهر کان ٻاهر نڪرڻ ۽ اڳتي هلي اسڪول وڃڻ جهڙو ٿئي ٿو ته سندس مورڳو ٻي ٻوليءَ سان واسطو پوي ٿو. اسڪولن ۾ انگريزي ۽ هنديءَ کان علاوه صوبائي ٻولي به پڙهائي وڃي ٿي، جنهن سبب سنڌي ڪٽنب جو فرد هجڻ باوجود ٻار ڏارئي ۽ اوپري ماحول جي ور چڙهي پنهنجي پيءُ جي ٻوليءَ کي وڃائي ٿو ويهي. 1986ع جي هڪ سروي ۾ ڄاڻايو ويو هو ته ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي آبادي جو ڪل تعداد 26,78000 آهي. 1997ع ۾ آزاديءَ کي پنجاهه سال پورا ٿيڻ تي جاري ڪيل هڪ رپورٽ ۾ ڄاڻايو ويو هو ته ڀارت جي ڪل آبادي 99 ڪروڙ آهي، جن ۾ سنڌي آبادي 30 لک کن ٿيندي. تازو 2005ع ۾ لکيل پنهنجي هڪ مضمون ۾ ڊاڪٽر ستيش روهڙا ٿلهي ليکي 50_40 لک جو انگ ڄاڻايو آهي. ائين سنڌي آبادي تعداد جي لحاظ کان ته بلاشڪ مسلسل وڌي رهي آهي پر سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد ڏينهون ڏينهن گهٽجي رهيو آهي. ڊاڪٽر روهڙا جي مضمون "گهڻ ٻوليائي هندستان ۾ سنڌيءَ جو درجو" ۾ آندل هي هيٺيون حقيقتون گهڻو ڏيان لهڻ ٿيون:

> "اسين هڪ اهڙي خوفناڪ حالت مان گذري رهيا آهيون، جو سنڌي اسان جي گهرن مان به غائب ٿي رهي آهي. مائٽ سڄو ڏينهن ٻي ٻوليءَ ۾ ڪاروبار ڪن ٿا. ٻار به ٻي ٻوليءَ دوران تعليم وٺن ٿا ته پوءِ گهر ۾ به ڌاري ٻولي ئي سندن وهنوار جي ٻولي بڻجي پئي آهي. نئين ٽهي سنڌي ٻولي سکڻ کي اجايو ٿي سمجهي.

نئين پيڙهيءَ جو سوال آهي تہ سنڌي ڇو سکجي؟ سنڌي سکڻ مان ڪهڙو فائدو آهي؟ ۽ اها ڳالهہ سچي آهي تہ سنڌي روٽي روزيءَ جو وسيلو نٿي بڻجي سگهي."

"جيستائين ادب جو سوال آهي تہ ان جي حالت هڪ ئي وقت خوش ڪندڙ ۽ اداس ڪندڙ آهي. هن وقت سنڌيءَ ۾ ڏهہ ٻارهن روزانيون اخبارون، ويهہ پنجويهہ هفتيوار ۽ پنجويهہ ٽيهہ ماهوار يا ٽہ ماهي مخزنون نڪرن ٿيون ۽ هر سال ڏيڍ سؤ کان ٻہ سؤ ڪتاب ڇپجن ٿا. پر اهو سوچي روئڻ ٿو اچي تہ اڄ سڄي هندستان ۾ سنڌي ڪتابن جو هڪ بہ دڪان ڪونهي. سچ تہ جيڪي ڏيڍ ٻہ سؤ ڪتاب ڇپجن ٿا، انهن مان پئسن تي خريد ڪري پڙهڻ وارو شايد هڪ بہ سنڌي ٻچيو ڪونهي. جيڪي اديب دوست ڪتاب ڇپائيندا آهن، سي سچ تہ پنهنجو شوق پورو ڪندا آهن." (4)

منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر روهڙا اجا بہ ڪجهہ مبالغي کان ڪم ورتو آهي، جن ڏهن ٻارهن اخبارن جو هن ذڪر ڪيو آهي، سي سنڌ ۾ شايع ٿيندڙ ڪنهن سبب کان غير معياري اخبار جي معيار جون بہ نہ آهن. جڏهن تہ رسالن ۾ ڪونج، رچنا، سپون ۽ ڪڏهن ڪڏهن شايع ٿيندڙ ريسرچ جرنل "سنڌو جوت" کي ڇڏي باقي سڀ معمولي ۽ غير معياري آهن. هن پاران انهن جي ذڪر جو اصل سبب انهن جو سنڌيءَ ۾ هجڻ آهي، ٻيءَ صورت ۾ اهي ذڪر لائق بہ نہ آهن. ڪتابن جو ڪجهہ تعداد سرڪار خريد ڪري ٿي، ان ڪري ليکڪ پبلشر جو خرچ نڪريو اچي، پوءِ اهي مفت ورهائيندا رهن ٿا. خريد ڪرڻ وارو ڪو ورلي هوندو.

جيڪڏهن ڪنهن بہ ٻوليءَ وٽ پنهنجي مارڪيٽ نہ آهي، تعليمي ادارا نہ آهن، ميڊيا نہ آهي ۽ ڪميونيڪيشن جا جديد ۽ طاقتور ذريعا گهربل انداز ۾ مدد فراهم نہ پيا ڪن، تہ ان ٻوليءَ کي سندس قدامت، تاريخي حيثيت، تخليقي عظمت توڙي مذهبي تقدس بہ بچائي نٿو سگهي. ڏکڻ بهار جي ٻولي مگڌ گوتم ٻڌ جي ٻولي هجڻ سبب مقدس سمجهي وڃي

ٿي. سورشنيءَ کي پراڪرت جو هڪ لهجو چيو ويچي ٿو پر اها جين مت وارن لاءِ مقدس هئي. ايران جي قديم ٻولي زند کي زردشت جي "زنداوستا" سبب پوتر سمجهيو ويندو هو. عبراني يهودين جي مذهبي زبان هئي، پر سواءِ ڪن ٻولين جي، جن به پنهنجي وُجود مان جديد دؤر سان هم آهنگ ٻولين کي جنم ڏيڻ جو ڪم ڪيو سڀ پنهنجو اصل وجود برقرار رکي نه سگهيون. سنسڪرت جو مثال ته عالم آشڪار آهي، جيڪا هندن جي مذهبي ٻولي هجڻ کان سواءِ نهايت معياري، اعليٰ ۽ اظهار جون بي پناهه صلاحيتون توڙي بي مثال فني شهپارا رکڻ باوجود نهايت محدود ۽ سوڙهي ٿيندي وئي ۽ هن وقت هڪ ارب جي لڳ ڀڳ آبادي رکندڙ هندستان ۾ هڪ ملين ماڻهو به سنسڪرت ڄاڻندڙ يا سمجهندڙ مشڪل سان ملندا. دهليءَ ۾ سنسڪرت اڪيڊمي جي مختصر آفيس ٻاهران ڦٽل لفظن ۾ لڳل معمولي بورڊ ڏسي، هندستان ۾ سنسڪرت جي موجوده حالت جو اندازو لڳائڻ آسان ٿي پوي ٿو. ڀارت ۾ هن وقت سنڌي ٻوليءَ جو حال به سنسڪرت جي حال سان مشابهت رکي ٿو. ادارا آهن، ڄاتي به آهي، سرڪاري پٺڀرائي به آهي، پر ڳالهائيندڙ گهٽجي رهيا آهن.

جيڪڏهن ڀارت ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ ماڻهن جي درجي بندي ڪجي ته اها اندازي آهر لڳ ڀڳ هيٺين ريت ٿيندي:

05 کان 20 سالن تائين جا ڳالهائيندڙ.

20 کان 40 سالن تائين جا ڳالهائيندڙ.

40 کان 80 يا ان کان مٿي جي عمر جا ڳالهائيندڙ.

منهنجي اڀياس، مشاهدي ۽ مختلف ماڻهن سان ٿيل ڳالهه ٻولهه مان اخذ ڪيل نتيجن موجب 50 سيڪڙو کان وڌيڪ ماڻهو 40 کان 80 سالن جي وچ واري عمر سان تعلق رکن ٿا. لڳ ڀڳ 30 سيڪڙو 20 کان 40 سالن تائين جي عمر جا، جڏهن ته وڌ ۾ وڌ 20 سيڪڙو 5 کان 20 سالن تائين جي عمر جا هوندا. انهن ۾ به اڪثريت گجرات، راجستان ۽ مهاراشٽر صوبن سان تعلق رکندڙ آهي، جن ۾ ئي ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي آباديءَ جو 75 سيڪڙو رهائش پذير آهي. جيڪڏهن اها صورتحال ايئن ئي رهي ٿي ته ڀارت ۾

سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل بابت اندازو لڳائڻ گهڻو مشڪل نہ رهندو، جنهن جي نتيجي تائين پهچندي اسان هڪ گرم شوڪارو ٿي پري سگهنداسين.

هند ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هن صورتحال کان پوءِ هند ۾ رهندڙ سنڌين ۾ بہ اهو احساس ڏينهون ڏينهن شدت اختيار ڪندو پيو وڃي تہ ڪاٿئن پنهنجي ماءُ ٻولي تيزيءَ سان وڃائجي رهي آهي. ٻوليءَ جو وڃائجڻ هڪ جاتيءَ جي ماضي ۽ يادگيرين جو وڃائجڻ ٿيندو آهي. ان جو وڃائجڻ ماڻهوءَ جي اصليت ۽ جڙن جي وڃائجڻ جو سبب هوندو آهي ۽ ان جو ازالو ڪنهن بہ طريقي سان ممڪن نہ آهي. جيتوڻيڪ ميڊيا جي ترقي ۽ اطلاعاتي ذريعن جي تيز رفتاري ڪنهن ٻوليءَ کي ايترو جلد مرڻ نہ بہ ڏئي پر پوءِ بہ دنيا ۾ ڪيترين ئي اصلوڪين ٻولين جي لاڏاڻي ۽ پرلوڪ پڌارڻ جون خبرون اينديون ئي رهن ٿيون. هند ۾ سنڌي ٻولي ممڪن آهي تہ ايترو جلد نہ مري يا شايد مڪمل طور ڪڏهن بہ نہ مري. (شال ائين ئي ٿئي)، پر ان جا ڳالهائيندڙ گهٽجي، محدود ٿي، انتهائي مختصر جاتيءَ جي صورت اختيار ڪري وڃن تہ ان شڪ جي زبردست گنجائش ۽ ڪارڻ آهن. اهو احساس خود هند جي تخليقي ادب منجهان بہ پروڙي سگهجي ٿو جنهن ۾ اهڙي زوال جو ڀرپور نماءُ ۽ المياتي چٽُ انتهائي بيباڪيءَ ۽ خود اعترافي (Self realization) سان چٽيو ويو آهي. مثال تہ ڪيترائي آهن پر هتي مان فقط پوسٽ ماڊرن نقاد، شاعر ۽ ڪهاڻيڪار هريش واسواڻيءَ جي شاهڪار ڪهاڻي "گهٽتي" تي ئي اڪتفا ڪرڻ چاهيندس.

ڪهاڻي ڪجهہ هيئن آهي تہ "مان" جي متڪلم صيغي وارو هڪ ڪردار جنهن جي زال جو نالو "ميران" آهي، ڪنهن ٻئي شهر ۾ هڪ فنڪشن ۾ آيل آهي، جتان ئي هن کي پنهنجي دوست هري ۽ پاڃائي جهنڪنا سان ملڻ لاءِ وڃڻو آهي. ان گهر ۾ هريہ جهنڪنا ۽ سندس ٻارڙا آهن، جڏهن تہ هڪ 80 سالن جو "پير مرد" بہ آهي، جيڪو سڄو ڏينهن هڪ اهڙي ڪمري ۾ رهندو آهي، جنهن جو هڪ اڌ اسٽور روم تہ اڌ اسپتال نما آهي. هن پير مرد جو سڀ کان وڏو الميو آهي تہ هن سان ڪو بہ سنڌي ڳالهائڻ وارو نہ آهي. ننهن گجراتي، ٻار بہ ماءُ جي ٻولي ڳالهائين يا مارڪيٽ

جي، پٽ سڄو ڏينهن ٻاهر. اڪثر پاتي گهر کان ٻاهر رهن، ان ڪري هن کي گهنٽي هٽائي ڏني اٿن ته جيڪڏهن خدانخواسته ”ڪجهه“ ٿي پوي ته هو اها گهنٽي وڄائيندو ته پاڙي واري گهر مان ڪير نه ڪير وٽس پُڄي ويندو. پر بقول ”پير مرد“ جي- ”اڄا ته گروءَ جي مهر آهي، ڪڏهن اهڙي ضرورت ڪو نه پئي، سنڌي سمجهي سگهندا ڪو نه. مون کي گجراتي ايندي ڪونهي“.
بهرحال ڪهاڻيءَ جو آخري پئراگراف، ڪهاڻيءَ جي اصل تت يا هند ۾ سنڌي ٻوليءَ کي درپيش المئي جو ڏوڏيندڙ منظر پيش ڪري ٿو:

”هري منهنجو سُوٽ ڪيس ڊگيءَ ۾ رکي، اڇي چڪو هو، اسين هيٺ لٿاسين. هريءَ ڪار جا دروازا کوليا، ٻار ٻاري ٻاري چِلائي رهيا هئا. اوچتو هيٺين گهر ۾ زور سان گهنٽي وڄڻ لڳي. گهر جو مالڪ رڙيون ڪندو ٻاهر نڪري آيو: ”چاوڙا پائي، جهنڪنا، هري پائي....“

گهنٽيءَ جو وڄڻ بند ٿي ويو. سيني جي منهن جو پنو لهي ويو. ”اها گهڙي ڇا اڄ هينئر ئي اچڻي هئي؟“ مون سوچيو. سيئي گهبراهٽ ۾ مٿي ڊوڙيا. هريءَ تالو کوليو ته پير مرد سامهون بيٺو هو. هريءَ کان رڙ نڪري وئي ”بابا توهين!“.

”ها هري، مون سوچيو مان ميران جي گهوٽ کان موڪلائي ڇڏيان. ڪهڙي خبر هو مرڻ کان اڳ مون سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ وارو آخري انسان هجي!“(5)

حوالا

1. تيج تابل، راجستان درشن، وشنو پبليڪيشن گانڌيڌام (ڪڇ) سال 2006ع ص: 3.
2. اص23- وِهاڻي کان پوءِ جو چونڊ سنڌي شعر -ايچ آءِ سدارنگاڻي ساهت اڪيڊمي 1987ع)
3. ممبئي يونيورسٽي جي ويب سائيٽ، www.mu.in/arts/ling-lang/sindhi/profile ڊسمبر 2006
4. ستيش روهڙا، ڊاڪٽر: گهڻ ٻولياڻي هندستان ۾ سنڌيءَ جو درجو ماهوار سوپ، 2006
5. واسواڻي هريش رچنا 100، ايڊيٽر: لکمي کلاڻي صاحب بجاڻي انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي آديپور (ڪڇ) انڊيا. آڪٽوبر- ڊسمبر 2003، ص 65.

نصير مرزا

ريڊيو پاڪستان ۽ سنڌي ٻولي

14 آگسٽ 1947 تي پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان فوراً پوءِ چار نيون ريڊيو اسٽيشنون قائم ڪيون ويون. آزاديءَ کان اڳ پشاور ۽ لاهور ۾ اڳ ئي ريڊيو اسٽيشنون قائم هيون. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ سڀ کان پهرين سنڌ جي دل شهر ڪراچي کي گاديءَ جو هنڌ ناهي 1948ع ۾ پهرين پاڪستاني ريڊيو اسٽيشن جو قيام عمل ۾ آندو ويو. ان کان پوءِ 1950 ۾ راولپنڊيءَ ۾ 1955 ۾ حيدرآباد ۽ 1956 ڌاري ڪوئيٽا ۾ اهڙين ڪيو ويو.

1948 ڌاري ڪراچيءَ ۾ جنهن وقت براڊ ڪاسٽنگ هائوس کوليو ويو ان وقت سنڌ جو وڏو وزير، جناب محمد ايوب کهڙو ۽ سنڌ جو گورنر غلام حسين هدايت الله هو. ڪراچيءَ ۾ اهڙو براڊڪاسٽنگ هائوس، هڪ اسڪول جي بيرڪ ۾ ٽن ڪمرن ۾ ٺاهيو ويو. ڪراچيءَ مان، پاڪستان جي پهرين شروع ٿيندڙ ان ريڊيو اسٽيشن تان سنڌي وزيراعليٰ ۽ سنڌي گورنر جي هجڻ جي باوجود، ابتدا اردو ۽ انگريزي پروگرامن سان ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ گهٽ پوءِ پروگرام شروع ڪيا ويا ۽ اُهي به سڄي ڏينهن ۾ هڪ اڌ ڪلاڪ يا 45 منٽن لاءِ! اهو ڊائريڪٽر اي ايم ڇاڳلا جو دور هو جيڪو پاڪستان جي قومي تراني جي موسيقار محمد علي ڇاڳلا جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ ڪراچيءَ جي قديم سنڌي ڪڇي ڪميونٽيءَ سان هن جو تعلق هو.

ان کان اڳ به 5 آگسٽ 1947 تي ڪراچي سنڌ ۾ تجرباتي نشرگاهه جو تجربو ڪيو ويو هو جنهن جو نالو "سنڌ گورنمينٽ براڊڪاسٽنگ اسٽيشن" رکيو ويو هو. ڏهين آگسٽ تي ان تجرباتي

اسٽيشن تان نشريات جو آغاز به اردوءَ ۾ ڪيو ويو هو ۽ 14 آگسٽ 1947 تي قائد اعظم جنهن وقت گورنر جنرل جو قسم کنيو تڏهن اهڙي تقريب جو اکين ڏٺو احوال پڻ ان ئي ابتدائي تجرباتي ريڊيو اسٽيشن تان نشر ڪيو ويو هو.

اهو غالباً 1951ـ52 جو زمانو هو جو سنڌ جي عوام جي بيحد اصرار تي ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ، سنڌي سروس جو آغاز ڪيو ۽ هر روز شام جو پنجين وڳي کان ساڍي پنجين وڳي تائين سنڌي پروگرام نشر ڪرڻ شروع ڪيا ويا. انهيءَ اڌ ڪلاڪ ۾ موسيقيءَ جا پروگرام خطن جا جواب ۽ سازينا وڄائڻ جهڙا پروگرام ڏنا ويا. جن لاءِ اناؤنسر مخصوص ٿيو: جناب عبداللطيف عباسي، بعد ۾ محترم شاهه بيبي ان حصي ۾ پهرين سنڌي نيوز ريڊر مقرر ٿي. سنڌيءَ ۾ اهڙي نشريات شروع ٿي ته سنڌ جا ماڻهو گلاب جي گل مثل ٽڙي پيا. سنڌي ڳوٺن جي هوٽلن تي ڏکيهن لئين ۾ اپريل لڳائي، هوٽل مالڪن دخل تي ريڊيو رکڻ شروع ڪيا ۽ پري پري کان ماڻهو اچي انهن کي ڏسڻ لڳا ۽ جيوڻي بائي، ڪنور ڀڳت، ماسٽر چندر وغيره جا ڪلام ڏاڍي حيرت ۾ ٻڌي ويندا هئا.

گارشيا مارڪيز جي عظيم ناول 'اڪيلائيءَ جا هڪ سؤ سال' ۾ هن ٻڌايو آهي ته ننڍي هوندي هُن جي ڳوٺ ۾ ڪي ماڻهو چقمق جا ٽڪرا وڪڻڻ ايندا هئا ته لوهه کي ڇڪي پاڻ ۾ مُک ڪندڙ ان پرزي کي ڏسي انهن آڳينڌڙن جي چوڌاري ماڻهو مِڙي ويندا هئا. بلڪل ان ريت هيڏانهن سنڌ جي ٻهراڙين ۾ رهندڙ عوام ريڊيو ۽ ريڊيو تان نشر ٿيندڙ سنڌي پروگرامن ۾ به 1952 کان وٺي اهڙين ئي دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. جڻ هو پاڻ لوهه جا ذرا پرزا هئا ۽ ريڊيو چقمق.

ڪراچي ريڊيو تان 1952 ڌاري سنڌيءَ ۾ نشريات شروع ٿيڻ سان، جيڪي صلاحيت مند راڳي ۽ آواز متعارف ٿيا. اُهي هئا عبداللطيف عباسي، محمد بخش انصاري، ماسٽر محمد ابراهيم، محمد جمن، سونا خان بلوچ، محمد يوسف، سُشيلا مهتاڻي، غلام رسول نواب شاهي، مصري فقير سرهاڙي وارو ۽ ڪي ٻيا به.

آئون پاڻيان ٿو ته هي ٿي اُهي پهريان سنڌي ماڻهو هئا، جن پرڪشش ادائگي جي آڌار تي، سنڌي عوام کي ريڊيو ٻڌڻ لاءِ متوجهه ڪيو ۽ انهن ئي عظيم انسانن سنڌ ۾ براڊڪاسٽنگ جو بنياد وڌو.

نهايت جلد ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ، عوامي حڪومت جي آغاز سان پروگرامن جو وقت اڌ ڪلاڪ مان وڌائي ڪلاڪ روزانو ڪيو ۽ اهڙي قدم لاءِ ان وقت جي وزيراعليٰ ممتاز علي ڀٽي صاحب کي سلام ڪبو جنهن سنڌ اسيمبليءَ ذريعي 'سنڌي ٻوليءَ' کي صوبي جي ٻوليءَ جو درجو ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي. اگرچه اردو حلقي اختلاف ڪيو ۽ جنگ اخبار ان جي ردعمل ۾ پهرين صفحي تي اردو ٻوليءَ جي حوالي سان اکين ۾ ڳوڙها آڻي هي شعر درج ڪيو: 'اردو کا جنازہ ہے ذرا دھوم سے نکلے' "سنڌي اردو بول چال" وارو پروگرام به ان ئي دور ۾ ريڊيو تان اِن جذبي سان شروع ڪيو ويو ته نه فقط اردو برادريءَ کي سنڌي سيکارجي، پر ان عمل سان گڏوگڏ خود سنڌ جا ماڻهو به پنهنجي ٻوليءَ جي زير، زبر ۽ لفظن جي درست ادائگيءَ کان آگاهه ٿين. ان ڏس ۾ پهرين سراج الحق ميمڻ ۽ پوءِ ڊاڪٽر فهميده حسين، اهو پروگرام ڪري ريڊيو تان سنڌي سيکاري، ان کان پوءِ پي ٽي ويءَ تان ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ شاهد ڪاظمي اهڙو ڪردار نڀايو. انهن سڀني جي خدمتن ۽ جذبي جي جيتري به ساراهه ڪجي، گهٽ آهي. دراصل 'سنڌي اردو بول چال' پروگرام جي اوٽ ۾ اها ڪوشش به ورتي ويئي ته دنيا کي پنهنجي ٻوليءَ جي وسعت، عظمت، خوبصورتي ۽ ميٺاج کان آگاهي ڏجي.

17 آگسٽ 1955 تي ان وقت جي اطلاعات جي وزير پير علي محمد شاهه راشديءَ جي خواهش تي پڪي قلعي لڳ هوم اسٽينڊ هال ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو قيام عمل ۾ آندو ويو جنهن جي افتتاح کان فوراً پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اصلوڪين صنفن کي پيهر جيارڻ جي جذبي سان غزل بدران، سنڌ جي ڪلاسيڪل ۽ منفرد صنف، 'ڪافيءَ' جو مشاعرو ريڊيو تان سنئون سڌو نشر ڪيو ويو. بزرگ ٻڌائن ٿا ته اهوئي اُهو پهريون وڏو ڪافي صنف جو مشاعرو هو جنهن ۾ مخدوم طالب المولىٰ سائينءَ، پنهنجي

ڪافي: "سهڻل جا سينگار واهه واهه دل کي وڻن ٿا..." ترنم سان پيش ڪري وڏو داد ماڻيو هو.

لسانيات جي ماهرن جو چوڻ آهي ته انسان ذات جي اعليٰ ترين دريافت 'لفظ' آهي. معنيٰ سڀاءَ سان لفظن جي استعمال جو نالو ٿيو: "ٻولي".

آوار ٻوليءَ جي عظيم شاعر رسول حمزه توف پنهنجي آوار ٻوليءَ بابت هڪڙي ڏاڍي مزي جهڙي ڳالهه لکي آهي. لکيو اٿس: ڌڻيءَ دنيا ۾ سڀ ٻوليون ورهائي دنگ ڪيون ته فرشتي کيس آگاهه ڪيو: بارِ الاها! مختلف ٻولين جا ڪي واڌو لفظ بچي پيا آهن. انهن جو هاڻي ڇا ڪريان؟ تڏهن ڌڻي فرمايو: اِهي سڀ گڏي، دنيا جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اُڇلي ڇڏ. حمزه توف چوائي: ٻولين جو اهو "ڪچُومبر" جنهن ملڪ ۾ اچي ڪريو اهو روس هو ۽ جيڪا ٻولي ان مان ٺهي، اُها سڏي ويئي آوار.

آئون پنهنجي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڇا چوان!؟ اُها بذات خود هڪ ڌار ٻولي آهي يا سنسڪرت يا ڪنهن ٻي ٻوليءَ مان نڪتي آهي- اهو بحث ڪونه ڪندس جو آئون لسانيات جو ماهر ناهيان. منهنجو ته پنهنجي ٻوليءَ جي باري ۾ ايمان، ڀٽائي صاحب وارو ئي آهي. جنهن جو چوڻ آهي ته اهو ديس ديسواسي ۽ سنڌي ٻولي ازل کان ئي قائم هئي ۽ اسان جو انگ ٻه انهن سان ائين ازلي آهي، جيئن مارئي جي حوالي سان هن هيءُ بيت چيو:

الست بربڪم، جڏهن ڪن پيوم
قالوا بليٰ قلب سين، تڏهن تت چيوم،
تنهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

۽ ويڙهيچن جي ان ٻوليءَ بابت شيخ اياز جي هن آواز سان منهنجو آواز به شامل سمجهو:

جڏهن ڳُن چياٺون اسان کي ملي،
اِهاڻي ئي ته ڌرتي، اهوئي ته ڌن،
اسان سنڌ وارن ازل کان ايان
مدائي نه سانڍي ڪڏهن آهي من.

توڻي جو ڇاڻان ٿو سنڌ اچ لاڙ اتر، وچولي ۽ سري جهڙن طبعي ڀاڱن ۾ ورهايل آهي ۽ آئون ان محاوري کان بہ بيخبر ناهيان تہ 'ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي' ٿي ويندي آهي، پر لهجو (Dialect) ڪٿي ڪهڙو بہ هجي يا ڪهڙي بہ طبقي ڀاڱي جو... ماءُ کي سڀ 'ماءُ' ئي سڏيندا آهن ۽ 'ماءُ' جي اُچار اچارڻ بابت، مون شيخ اياز بہ ڪيڏو نہ سهڻو بيت لکيو آهي:

پنهنجي ٻوليءَ ۾ ميان، جڏهن چوندين 'ماءُ'،
توکي اهڙو ساءُ، ڏيندي ٻي ٻولي ڪٿي؟

هاڻي سوال پيدا ٿيو تہ سنڌ ۾ جڏهن 'ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي' ڳالهائڻ جو رواج عام آهي، تڏهن ريڊيو پاڪستان تان ڪهڙي لهجي کي رواج ۾ آڻجي ۽ عام ڪجي. نصابي ڪتابن جي حوالي سان پڻ عالمن جي ابي مرزا قليچ بيگ جو خيال هو تہ: حيدرآباد جي آس پاس واري ڀاڱي جي ٻولي سڌريل ٻولي آهي، انهيءَ ڪري اُن کي رواج ۾ آڻجي ۽ ان ئي ٻوليءَ ۾ نصاب لکرائجي. بعد ۾ نوشهري فيروز کان حيدرآباد جي آس پاس واري وچولي لهجي کي معياري قرار ڏنو ويو ۽ ان جو نالو رکيو ويو "ساهتي لهجو". اهوئي لهجو ريڊيو پاڪستان اختيار ڪيو. اهوئي دنيا جو دستور آهي. بي بي سي (BBC) تان بہ انهن جو معياري لهجو ئي نشر ٿيندو آهي.

سو جڏهن 17 آگسٽ 1955 تي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو قيام عمل ۾ آيو تہ ان ئي "ساهتي لهجي" کي اختيار ڪيو ويو. جيتوڻيڪ ابتدائي ڏينهن ۾ اردو فارسيءَ سان شغف رکندڙ پروڊيوسر محمد بخش انصاري ۽ مسوده نگارن مان سيد منظور نقوي ۽ مظفر حسين جوش ڪي قدر فارسي لفظن جي آميزش سان سنڌيءَ ۾ براڊڪاسٽنگ ڪندا هئا، پر نهايت جلد 1958 کان پوءِ ممتاز مرزا ۽ 1960 کان مراد علي مرزا، شيخ محمد اسماعيل، آغا سليم ۽ امر جليل نج سنڌي ٻوليءَ جي استعمال کي رواج ۾ آندو ۽ ريڊيو حيدرآباد معياري سنڌي لهجي ۾ براڊڪاسٽنگ جو آغاز ڪيو. ان کان پوءِ سوال پيدا ٿيو تہ ريڊيو جي ذريعي ڇو نہ ماهر فردن ذريعي اهڙو انتظام ڪيو وڃي، جيئن هر طرح جي ٻڌندڙن کي درست اُچارن

سان 'سنڌي ٻولي' ہڻ نصيب ٿئي.

۽ ان ڏس ۾ نهايت جلد ريڊيو حيدرآباد معروف شاعر مرزا گل حسن احسن ڪربلائي، محمد خان غني، قاضي خادم صاحب جي والد، قاضي محمد لائق، جناب علي محمد ٻُٽي ۽ زيب عاقلي وغيره کي اهڙي ڪم لاءِ مقرر ڪيو ويو جن کي عرفِ عام ۾ پرونسيئيشن چيڪر" (تلفظ يا اُچار پرکيندڙ) سڏيو ويو.

مشهور ڳالهہ آهي تہ گهڻ پڙهيل هجڻ يا پروف غلط هئڻ سبب هڪ دفعي علڻ فقير سڏو سنئون (Live) آڏتنم پيش ڪرڻ لاءِ ڀٽائي صاحب جي شهواڻي واري رسالي مان بيت جي ريهرسل ڪندي ڳايو پئي.

مائب تنهنجي مائبي، عجب ڏني سين...

تڏهن، تلفظ چيڪر، ريهرسل دوران درستگي ڪندي کيس آگاهہ ڪيو تہ اهو مائب تنهنجي مائبي نہ... پر صاحب تنهنجي صاحبي، عجب ڏني سون... آهي.

هڪ تلفظ چيڪر علي محمد ٻُٽي صاحب مون کي ٻڌايو تہ هڪڙي پيري ڪچهريءَ لاءِ ڪو مولودي ٻُڪ ٿيو. چيوسونس تہ جيڪو مولود پڙهندين، اهو چئي ٻڌائي. ڳايائين تہ ٻُڌڻ ۾ آيو:

جڏهن پاڻ اسهيو هو مهراج تي،

تڏهن کيس سمجهايو ويو تہ اهو لفظ 'مهراج' نہ، 'معراج' آهي.

هڪڙي پيري مائي ڀاڳيءَ کي ريهرسل ڪندي ٻڌم، چيائين پئي:

راڻل! رهي وڃ رات پنيور ۾

کيس ٻڌايوسين تہ، 'راڻل' بدران چئو 'پنهل! رهي وڃ رات پنهور ۾'.

۽ هيءَ ڳالهہ بہ ڪا ڪالهہ جي ڪانهي، اڄ تائين اهو سلسلو هلي پيو تہ سنڌ جي ٻهراڙين ۾ ۽ ويندي ڪيترا پڙهيا لکيا شاعر، اديب، راڳي جڏهن 'غزل' کي 'گزل'، 'غم' کي 'گم'، 'فوٽو' کي 'ڦوٽو'، 'خط' کي 'کت'،

'خيال' کي 'کيال' ۽ 'گل محمد' کي 'غل محمد' سڏيندا آهن ۽ 'شورو' کي 'چورو' اُچاريندا آهن تہ ريڊيو تان هر حالتَ ۾ انهن جي تلفظ کي درست ڪرائي، پوءِ ئي انهن کي مائيڪ تي ويهاريو ويندو آهي.

خاص ڪري 1960 واري سال کان پوءِ ريڊيو حيدرآباد جي حصي ۾ اها خوش نصيبي آئي تہ نج نبار سنڌي ٻوليءَ لکڻ جا قائل ليکڪ ۽ پروڊيوسر ريڊيو کي ميسر ٿيا، جن سنڌي ٻوليءَ جي پوترتا، نجپڻي ۽ ميناج کي نظر ۾ رکي، ڊراما، فيچر، تقريرون، گيت، غزل، هن ميڊيم لاءِ تحرير ڪيا ۽ ڪرايا، اهڙن سرفهرست ليکڪن منجهان ڪجهہ نالا تہ هي آهن: جناب ممتاز مرزا، مراد علي مرزا، ابن الياس سومرو آغا سليم امر جليل، عنايت بلوچ، علي بابا، امداد حسيني، قاضي خادم، شوڪت حسين شورو سحر امداد، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، شيخ محمد اسماعيل ۽ سندن مسودن کي ان وقت جي جن سدابهار صداڪارن ۽ فنڪارن درست لب و لهجي ۽ چٽن اُچارن سان عوام تائين پهچايو اُهي هئا: سيد صالح محمد شاهہ مصطفيٰ قريشي، مهتاب چنہ روبينہ، زرينہ بلوچ، عبدالحق ابڙو مشتاق مغل، اي آر. بلوچ، ڪامران پٺي، سڪندر بلوچ ۽ ڪي ٻيا. جيتوڻيڪ وقت جي رفتار سان گڏ فنڪارن، اناؤنسرن ۽ صداڪارن کي تلفظ درست ڪرائيندڙ (پرانسيئيشن چيڪر) ريڊيو ۾ هاڻي ناهن رهيا ۽ غالباً هر ريڊيو اسٽيشن تان اهڙيون پوسٽون ختم ڪيون ويون آهن، پر ھيءَ پاسي اها بہ ڪيڏي نہ فخر ۽ اطمينان جي ڳالهہ آهي جو ريڊيو ڪراچيءَ تان ڊاڪٽر فهميده حسين، قمر شهباز عبدالرحمان نقاش، تاج بلوچ، فقيرمحمد لاشاري وغيره جهڙن اعليٰ اديبن، شاعرن بطور ڪمپيئر ۽ صداڪار جي خدمتون سرانجام ڏنيون ۽ هيڏانهن حيدرآباد ريڊيو تان ابتدا ۾ حميد سنڌي، پروانو ڀٽي، امداد حسيني، سحر امداد ۽ پوءِ واري زماني ۾ 1984 کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اعليٰ ليکڪن مان محمود مغل، زيب سنڌي، نياز پنهور، ماڪن شاهہ رضوي مستقل طرح سان ريڊيو حيدرآباد سان بطور ڪمپيئر جي وابستگي قائم رکي ۽ رکندا اچن ۽ اهڙن سنجيده ۽ لائق ليکڪن جي براڊڪاسٽنگ جي معيار يا انهن جي تلفظ تي شڪ ڪرڻ زيادتي ٿيندي.

سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي تہ: 'جنهن جو کائجي، تنهن جو ڳائجي'.
آءٌ ريڊيو پاڪستان جو ملازم آهيان ۽ خاص ڪري ريڊيو حيدرآباد جي 52 سالن کان سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ۽ سنڌيت جي ڦهلاءَ جي ڏس ۾ هن اداري جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. انهن ڏانهن اڄ مڙني ڌيان ڇو تہ ان اداري جو ڪم مون کي سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن بہ وڏي علمي ادبي اداري جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ اهميت ڀريو نظر اچي ٿو. روايتي رنگ جي ڪنهن شاعر جو شعر آهي:

حُسن کي حسن بنائڻ ۾ آ، هٿ منهنجو ڀي،
نظرانداز ڪري ڪوئي نہ سگهندو مون کي.

حيدرآباد ۾ ريڊيو جي قيام بعد. ريڊيو سان وابستہ ٿيندڙ آدرشي سنڌي پروڊيوسرن، نهايت جلد اهو ڄاڻي ورتو تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي وڌندڙ تسلط کي اِن ئي طرح سان مُنهن ڏيئي سگهجي ٿو تہ پنهنجي ثقافت ۽ پنهنجي ڪلاسڪس جو وڌ ۾ وڌ پرچار ڪجي ۽ ان جي اظهار لاءِ هنن موسيقيءَ کي موثر ذريعو ڄاتو. جيتوڻيڪ پروڊيوسر ايم بي انصاريءَ جي تربيت اردودانن وچ ۾ ٿي هئي، پر هن بہ نهايت جلد پنهنجي روش تي غور ڪيو ۽ جتي هڪ پاسي سنڌيءَ ۾ گيت، غزل جي صنف کي رواج ۾ آندو اُتي ٻئي پاسي جوان سال پروڊيوسر خواجہ امداد علي ۽ سائين گل غلام حسين شيخ ۽ پوءِ انور بلوچ اهو ڄاڻي ورتو تہ 'سنڌي موسيقيءَ' کي وڏي طاقت حاصل آهي ۽ ان جي ذريعي ئي عام سنڌين جي شعوري تربيت ڪري، انهن ۾ سنڌيت جو جذبو ۽ پنهنجي ثقافت ۽ روايتن تي فخر پيدا ڪرڻ لاءِ ڪين اُتساهي سگهجي ٿو.

60 واري ان ڏهاڪي ۾ برابر سنڌ واسي هڪڙي حد تائين ڀٽائي صاحب ۽ سچل سرمست جي ڪلام ۽ پيغام کان ڪي قدر آگاهہ هئا. پر سنڌ جا ٻيا ڪيئي شاعر يقين ڪريو تہ اڄ جي ريڊيو حيدرآباد قائم نہ هجي ها تہ اهي گمنام رهجي وڃن ها ۽ ڪو بہ اڄ انهن گمنام شاعرن جي نالن کان آگاهہ نہ هجي ها. مون کي اعتماد ۽ ويساهہ آهي تہ تاريخ جي

اوتداهين گهڻين مان اهڙن شاعرن کي صرف ريڊيو ٻاهر آندو ۽ اهڙن شاعرن مان. مثال طور هتي سنڌن نالا ۽ ڪلامن جون هي ڪي ٿورڙيون سٽون ڏسو:

- عمر ديس پنهنجو وسارڻ ڏکيو آ.
- سمان ڄام سلطان منهنجي ذات مهاڻي
- عمر مون نٿا وسرن ويڙهيچن جا واڙا

شاعر: حاجي شاهه (ڪو گمنام شاعر)

- لڳي لاهوتين کي لاڳ، جوڳي من ۾ مچ مچائن ٿا.

شاعر: قطب علي شاهه جهانيان

- اي مالڪ توبهن تو در

شاعر: مهدي شاهه

- سپ سياڪا سٺي

شاعر: روشن علي شاهه

- لک ناز سکيو آهين نوان

شاعر: خوش خير محمد

- رمزن سان غلام ڪري وئين

شاعر: شاهه نصير

- جوڳي جيڪس ويا جبروت، ماءِ ڏلم اڄ ماٺ
  ڪنياڻون ڪِلي نيڻ گهرا گلابي

شاعر: مصري شاهه

- روز وسي شاخن تي شبنم
  آئي منڊ ملهاري وي

شاعر: زمان شاهه

انهن شاعرن کان سواءِ ويچارو جمع فقير، حافظ حامد، حافظ شاهه

رڪيل شاهہ، جانڻ فقير، منٺار فقير، حسن شاهہ ڏُنڙي وارو چيزل شاهہ، غمدل فقير، بدل فقير، صوفي صادق ۽ عارف المولي وغيره وغيره صرف ۽ صرف ان ڪري گهر گهر ڄاتا ۽ سڃاتا ويا، جو ريڊيو حيدرآباد انهن جا ڪلام رڪارڊ ڪيا ۽ نشر ڪيا.

منهنجي دعويٰ آهي تہ سنڌ واسين کي اسان سڀني ۽ سڄي عالم جي شاهہ شاهہ لطيف جي ڪلام ۽ پيغام کي پڙهڻ، سمجهڻ، پرجهڻ، عالمن محققن، شارحن ڪونہ سيکاريو آهي، اُهو ڪم بہ ريڊيو ئي ڪيو آهي، جي ها، ريڊيو حيدرآباد جي پروڊيوسرن اهو ممڪن بڻايو. ڏٺو وڃي تہ عالمن تہ صرف پڙهيل ڳڙهيل طبقي يا پوءِ بوڪ شيلفن ۾ شاهہ جي رسالي کي محفوظ ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو آهي. پڙهائي کي ڪيئن درست لهجي سان پڙهجي، ڳائجي، اهو صرف ريڊيو حيدرآباد ئي عوام کي ٻڌايو ۽ سمجهايو آهي ۽ اهو سلسلو جاري و ساري آهي.

۽ جيستائين سيد صالح محمد شاهہ جي آواز ۾ تحت اللفظ پڙهائي صاحب جو رسالو رڪارڊ تي نشر نہ ٿيو هو سنڌ جا عام ماڻهو هي بيت هيئن پڙهندا هئا:

سائين... 'مَ' سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار معنيٰ سائين۔ نہ۔ سدائين... ريڊيو ان جو تلفظ سيد صالح محمد شاهہ جي ادائگي ذريعي سمجهايو تہ اُهو هن ريت پڙهيو وڃي:

سائينمَ، سدائين... يعني منهنجا سائين... سنڌ کي سدائين سڪار ۾ رکج.

درگاهہ ڀٽ جي اڱڻ تي، پڙهائي جي 'لطيفي لات' ڳائڻ جو ڇا انداز آهي؟ اهو درگاهہ تي زيارت لاءِ ويندڙن برابر تہ ڄاتو پئي، پر گهر گهر ۾ لطيفي راڳ جي ان رنگ کي سائين غلام شاهہ، سائين نورمحمد شاهہ ۽ ٻين راڳي فقيرن جي آواز ۾ رڪارڊ ڪري، ماڻهن کي ريڊيو حيدرآباد ئي ٻڌايو تہ لطيفي راڳ جو اصلوڪو اندازاجهو هي آهي.

'لطيف سائين' جي لڳ ڀڳ سموري رسالي جي اهڙي رڪارڊنگ فتح خان جي ڪچهريءَ ۾، هر جمع تي نشر ٿيندي هئي ۽ پروگرام 'صبح

مهراڻ‘ ۾ روزانہ ڀٽائي صاحب جي بيت جو تحت اللفظ چاليهن سالن کان نشر ٿيندو رهندو آهي ۽ ان کان سواءِ هر خميس تي صبح جو ’صبح مهراڻ‘ ۾ ’لطيفي لات‘ سلسلو هلندڙ آهي، جنهن ۾ ڪمپيئر پاران، ڀٽائي جي رسالي مان ڪو لفظ ڏنو ويندو آهي ۽ ٻڌندڙ ان لفظ تي ٻڌل بيت ڳولي موڪليندا آهن ۽ موٽ ۾ انهن مان هڪ منتخب ٻڌندڙ کي ڀٽائيءَ جو رسالو بطور تحفي جي پوسٽ ڪيو ويندو آهي. انهيءَ کان سواءِ هفتي وار هڪڙو پروگرام ’پڇن سي پسن‘ جي نالي سان پڻ نشر ٿيندو آهي، جنهن ۾ صرف شاهہ لطيف جي ڪلام ۽ حيات بابت سوال پڇيا ويندا آهن ۽ سوين ٻڌندڙ ان پروگرام ۾ خط لکي حصو وٺندا آهن ۽ اهو سڀ ڪجهہ ريڊيو تان سنڌي ٻولي ۽ سنڌيت جو پرچار ناهي تہ ڇيو ڇا آهي؟

اچا ٿورو وقت ٿيو آهي جو شاهہ جي رسالي مان هڪڙو سلسلو شروع ڪيو ويو هو: رتيءَ جي رهاڻ... جنهن ۾ ڀٽائي صاحب جي رسالي ۾ آيل سورمن، سورمين، موسمن، پکين، ماڳ، مڪانن وغيره کي موضوع بنائي، دلچسپ ميوزيڪل فيچر پيش ڪيا ويا.

1955 کان هن وقت تائين جڏهن بہ ڪنهن نئين پروگرام جي نالي رکڻ جو مرحلو ايندو آهي تہ سڀ کان پهرين ڀٽائيءَ جو رسالو کوليو ويندو آهي. ستر واري ڏهاڪي ۾ سڀ کان پهرين مراد علي مرزا صاحب رسالي مان نالو ڪڍي اهڙي روايت جو آغاز ڪيو ۽ اُهو پهريون نالو هو: جهڙا گل گلاب جا، سنڌ جي ثقافتي هنرن جي تذڪري تي ٻڌل اهڙا پروگرام نج نبار سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪڏهن آغا سليم لکيا تہ ڪڏهن امداد حسينيءَ، جن جي روايت مهتاب چنہ پڙهندي هئي ۽ اهو پروگرام غلام حسين شيخ پيش ڪندو هو. اڄ تائين چاليهن ورهين کان هلندڙ ذهني آزمائش جو پروگرام ’لوچين سي لهن...‘ سرور بلوچ جو ڪارنامو هو. ان کان سواءِ ڀٽائيءَ جي رسالي مان جيڪي بيا عنوان پروگرامن لاءِ چونڊيا ويا، اُهي آهن: ’رڳون ٿيون رباب‘، ’ويا سي وينجهار‘، ’سدا ياد پون‘، ’وساريان نہ وسرن‘، ’چارڻ چوريو چنگ‘ تعزيتي يا ڪنهن جي ياد ۾ ڪو پروگرام ٿيندو آهي تہ اڄ بہ ان جو عنوان ڀٽائي جي ڪلام مان ئي چونڊيو ويندو آهي.

امر جليل، ممتاز مرزا، شوڪت حسين شوري ۽ ڊاڪٽر يوسف پنهور ماڪن شاهه رضوي، جڏهن جڏهن ريڊيو لاءِ ڊراما لکيا، سدائين انهن جو عنوان هنن ڀٽائيءَ جي رسالي مان ئي چونڊيو.

امر جليل جو ڊرامو 'سجڻ سفر هليا' شوڪت حسين شوري جو شاهڪار ڊرامو 'بوءِ بهار جي'، ڊاڪٽر يوسف پنهور جو ڊرامو 'سي ئي جوڀن ڏينهن' ۽ هي سڀ ڊراما ۽ اهڙن نت نون عنوانن سان پيش ٿيندڙ ڊرامن جا نالا، منتخب ڪندڙن جي ذهني سوچ پويان، سدائين اهوئي خيال ۽ آدرش رهيو ته نج نبار سنڌي ٻوليءَ جو پرچار جاري و ساري رکجي ته بهتر.

ريڊيو حيدرآباد سان وابسته پروڊيوسرن اهو شروع کان ئي ڄاتو پئي ته سنڌ ـ علم ادب، لوڪ ڏاهپ ۽ موسيقيءَ سان مالامال آهي ۽ انهيءَ لوڪ رنگ کي پڌندڙن تائين پهچائڻ لاءِ 1957 کان وٺي 'فتح خان جي ڪچهري' جهڙو پروگرام پيش ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو ويو. قاضي الهه ورائي کان وٺي پيڙي فقير ۽ نڙ بيتن واري ڪرڙ ۽ ساجن چانگ کان وٺي شاهه محمد نابينا الغوزه نواز خميسو خان جهنجهي، مصري خان بلوچ، نڙ بوڙيندي واري ميرمحمد لنڊ تائين ان ئي پروگرام ۾ متعارف ڪرايو ويو ۽ ميرمحمد لنڊ مٿيءَ پنوڙي تي، جڏهن جڏهن بہ ريڊيو تان ڪا لوڪ ڌُن وڄائيندو هو تہ ڪنن ۾ آواز پيو ايندو هو:

مِٺي اول، مِٺي آخر مِٺي زنده باد.

اڄ بہ ڪچهريءَ ۾ دوست محمد ۽ مولابخش ميراثيءَ جو ڳايل دودي سومري جو قصو نشر ٿيندو آهي تہ سندن آواز جي گجگاڙ تي ائين پيو ڀانئبو آهي:

درياهه اندر جا دهشت آ، ڪنهن روز قيامت ٿي ويندي،
تون مان تہ رکو هن سنڌوءَ ۾، ڪا لهر اُڀاري ويندا سين.

سنڌ... سنڌي ٻولي... ادب، تحقيق، سائنس، آثار قديمه کي متعارف ڪرائڻ جي سلسلي ۾ ريڊيو جي خدمتن جو ذڪر ڇيڙبو تہ دفتر کُلندا

ويندا. ان ڏس ۾ ستر واري ڏهاڪي ۾ مراد علي مرزا صاحب 'يادگار ليڪچرز' جو هڪڙو سلسلو شروع ڪيو ۽ انهن جا نالا، هُن. هِن ريت رکيا. شاهه لطيف يادگار ليڪچر، مرزا قليچ بيگ يادگار ليڪچر، حسن علي آفندي يادگار ليڪچر، علامه عمر بن محمد دائودپوٽه يادگار ليڪچر، علامه آءِ آءِ قاضي يادگار ليڪچر ۽ جن نامور عالمن انهن ريڊيائي پروگرامن ۾ اچي ليڪچر ڏنا، اُهي هئا: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، مولانا غلام محمد گرامي، قاضي عبدالمجيد عابد، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ غلام رباني آگرو وغيره.هن ئي دور ۾ سائنسي پروگرامن جي حوالي سان الله بخش شاهه بخاريءَ "سائنس ميگزين" پروگرام شروع ڪيو جنهن ۾ سائنسي خبرون فهميده ميمڻ (حسين) تيار ڪري پڙهندي هئي، جنهن ۾ سنڌيءَ ۾ سائنسي اصطلاحن کي مروج ڪيو ويو.

ساڳئي وقت 1972ع ڌاري غلام حسين شيخ صاحب خالص لوڪ صنفن جي پرچار ۽ لوڪ موسيقيءَ جي ڦهلاءَ لاءِ پروگرام شروع ڪيو. 'ساهڙ جا سينگار' ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان پروگرام جو مکيه ماهر هوند هو ۽ شيخ محمد اسماعيل ۽ ممتاز مرزا ان پروگرام جا ساٿي ميزبان هوندا هئا. سنڌ جي تاريخ ۾ هي اهو پروگرام آهي، جنهن لوڪ ادب اسڪيم سان گڏ سنڌ جي عوام کي ٻڌايو ته سنڌ، دنيا جي عظيم ثقافتي ورثي جي مالڪ آهي ۽ جيڪا لوڪ ادب، لوڪ موسيقي ۽ لوڪ ڏاهپ جي هيرن جواهرن سان مالامال آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ممتاز مرزا جي ان دور جي خدمتن تي ڏسجي ٿو ته ڀٽائي صاحب جوهي شعر ٿو ياد اچي:

اِي گيت غواصن، جو سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون،
آڻي ڏنائون هيرا لعل هٿن سين.

ريڊيو حيدرآباد جي قيام کان پهرين، سنڌيءَ ۾ طبع زاد ريڊيو ڊراما لکڻ جي ڪا به روايت موجود ڪانه هئي. برابر 1880ع کان مرزا قليچ بيگ

آپيرا ۽ اسٽيج ناٽڪ، 1929 تائين مسلسل لکيا ھئا ۽ برابر انھيءَ دور ۾ سندس ڪن ھمعصرن بہ ڊراما لکيا پر ظاھر آھي تہ اُھي سڀ اسٽيج لاءِ ھئا. ننڍي کنڊ ۾ ريڊيو ٽيھن واري ڏھاڪي ۾ آيو. ۽ ريڊيو آل انڊيا جي قيام سان، ڪرشن چندر، سعادت حسن منٽو ۽ راجندر سنگھہ بيدي وغيره اردو ۾ ان اسٽيشن باعث ريڊيو ڊراما ٽيڪنيڪ تي وڏو ملڪو حاصل ڪري ورتو. پر ھيڏانھن سنڌ ۾ ۽ سنڌي ريڊيو ڊراما جي ڏس ۾ 1955 کان پوءِ ئي ڪم شروع ٿيو ۽ سڀ کان پھرين اردوءَ جي ڊراما نويسن امتياز علي تاج ۽ انصار ناصريءَ جا لکيل ريڊيو ڊراما سنڌي ۾ ترجمو ڪري، ڊراما ٽيڪنيڪ کي سمجھڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ اھڙا پھريان سنڌيڪار ھئا: جناب عبداللطيف عباسي ۽ سيد منظور نقوي، تنھن بعد سڀ کان وڌيڪ سنڌيءَ ۾ ڊراما سيد منظور نقوي صاحب لکيا ۽ بعد ۾ ان کيپ ۾ ابن الياس سومري جو اضافو ٿيو. 1958 کان پوءِ نج نبار سنڌيءَ ۾ ممتاز مرزا ريڊيو لاءِ ڊراما لکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ريڊيو حيدرآباد پاران منعقد ٿيندڙ پھرئين جشن تمثيل ۾ حصو ورتو ۽ پھريون پيرو سنڌ جي تاريخي ڪردار 'لاکي ڦلاڻي' تي تمثيل لکي. اپريل 1964ع ڌاري ھن 'آخري رات' جي نالي سان 'موھن جي دڙي جي تباھيءَ' بابت شاھڪار ڊرامو لکيو جنھن کي مراد علي مرزا پيش ڪيو.

چاھجي تہ ممتاز مرزا جي ان ڊرامي 'آخري رات' کي ائين ئي ڪلاسڪس ۾ شمار ڪري سگھجي ٿو جيئن اردوءَ ۾ امتياز علي تاج جي ڊرامي 'انارڪلي' کي سمجھيو وڃي ٿو.

سنڌي ثقافت، تھذيب، تمدن، لوڪ ادب، نيم تاريخي ڪردار، ممتاز مرزا جي پسند جا موضوع ھئا. ۽ پھريون پيرو ريڊيو تان اھڙن موضوعن تي تمثيلون لکي، ھُن سنڌ واسين کي سنڌ سان محبت جو شعور ڏنو. 1958 ۾ ھن ڊرامو 'لاکو ڦلاڻي' ۽ 1966 ۾ 'پنرو ٻڍام' ڊرامو لکيو.

پنرو ٻڍام ڪاڇي جو سرڪش پر وطن پرست سردار ھو جيڪو شاھہ بيگ ارغون سان مھاڏو اٽڪائي ٿو شاھہ بيگ جيڪو ڌاريو ۽ غاصب ھو ورھاڱي کان پوءِ جي حالتن کي نظر ۾ رکندي، ممتاز مرزا ھيءَ تمثيل

لکي ۽ پنهنجي وطن پرستيءَ ذريعي، حب الوطني جو درس ڏنو. انهيءَ ريڊيو ڊرامي ۾ هڪ هنڌ پنهنجي غيرت ڏياريندي چوي ٿو:

"جيڪڏهن اسان ۾ سٺ هوندي ته حالتن جو مقابلو ڪري، پنهنجو حق حاصل ڪنداسين ۽ جيڪڏهن اسان ائين نه ڪيو ته پوءِ اسان به وقت جي وهڪري ۾ وهي، الائجي ڪٿي وڃي پهچنداسين. شايد اسان جو نالو به نه رهي."

1964 ڌاري آغا سليم جو لکيل ڊرامو نشر ٿيو هو 'روپ بهروپ'. ڇا ته سنگيت- رس ڀريل آهي ان ڊرامي جي. هن ڊرامي جو مکيه ڪردار هڪ ڊراما نويس آهي جيڪو پڻ 'سنڌ'، سنڌي ٻوليءَ جي ترجماني ڪندي چوي ٿو:

مان فنڪار آهيان، مان ڊراما نويس آهيان، مان انسان جي اڌمن جو آواز ٺهڪڻ جي سنگيت جو موسيقار ۽ سڏڪن جو پڙاڏو آهيان، مان پهرئين پيار جو اُهو جذبو آهيان، جيڪو ڪنول جيان ڪنواريءَ جي هياءُ ۾ ٽڙندو آهيان. مان دنيا جي ساري سونهن کي سلام ٿو ڪريان. پيار جي اُن پُراسرار قوت کي سلام ٿو ڪريان، جنهن هي سارو ماڻهپڻ منديو آهي.

۽ 1960ع ڌاري، جنهن وقت ريڊيو حيدرآباد کي قائم ٿئي ايڪ ڪجهه سال مس ٿيا هئا ۽ اردو جو شاعر حفيظ هوشيارپوري هتي ڊائريڪٽر هو. هن صاحب سنڌيءَ ۾ ڊرامانگاري لاءِ شوق پيدا ڪرڻ جي ڏس ۾ ريڊيو تان باقاعده جشن تمثيل جو رواج وڌو ۽ ائين ممتاز مرزا سان گڏ مراد علي مرزا ۽ ان کان پوءِ آغا سليم ۽ امر جليل سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊراما ٽيڪنيڪ کي عروج بخشيندا ويا.

1970 واري ڏهاڪي ۾ اهو مراد علي مرزا ئي هو جنهن ڊراما پروڊيوسر جي حيثيت ۾ بلڪل نوجوان علي بابا کي ريڊيو ڊراماٽيڪنيڪ جي سکيا ڏيئي ان کان 'تموچن' ۽ 'رج جا راهي' جهڙا شاهڪار ڊراما لکرايا ۽ ان ئي تسلسل ۾ هُن عبدالقادر جوڻيجي جي فني تربيت ڪئي ۽ کيس سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊرامي لکڻ لاءِ آماده ڪيو. آئون ڀانيان ٿو ته علي بابا ۽ عبدالقادر جوڻيجي کي مراد علي مرزا ريڊيو ڊراما لکڻ جي اهڙي تربيت ۽ ترغيب نه ڏئي ها، ته اُهي اڄ برابر ته سنڌيءَ جا وڏا افسانه

نگار هجن ها. پر شايد ماهر ڊراما ليکڪ اڄ هو قطعي نہ شمار ڪيا وڃن ها.

فني سطح تي سنڌي ڊرامي جي ترويج ۽ مقبوليت جي ڏس ۾ ريڊيو حيدرآباد جي خدمتن کي نظرانداز ڪري ئي نٿو سگهجي ۽ چاهجي تہ ريڊيو تان نشر ٿيندڙ اهڙن ريڊيائي ڊرامن جون ڪئي اينٿالاجيز شايع ڪرائي سگهجن ٿيون. جيتوڻيڪ اِن ڏس ۾ زيب ادبي مرڪز پاران ممتاز مرزا جي اهڙن شاهڪار ڊرامن جو مجموعو 'آخري رات' ۽ قاضي خادم جي ريڊيائي ڊرامن جو مجموعو: 'لڙڪ لڙڪ زنجير' سنڌالاجيءَ پاران شايع ٿيل آهي، پر ان ڏس ۾ سرڪاري اشاعتي ادارن کي ضرور پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي.

پنهنجي گفتگو جي پڄاڻي ڏانهن وينديءَ آءٌ ٿورو ريڊيو ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت جي حوالي سان، ذڪر پنهنجو بہ ڪندس.

1984ع ۾ جنهن وقت آءٌ ريڊيو پروڊيوسر ٿي ريڊيو حيدرآباد ۾ داخل ٿيس، ان وقت ريڊيو حيدرآباد وانگر منهنجي عمر بہ 29 سال هئي. عجب اتفاق، اسان ٻنهي جي جنم جو سال 1955 آهي. وقت سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي موسيقيءَ جي فروغ لاءِ اُتي مون جن خاص پروڊيوسرن کي پاڻ پتوڙيندي ڏٺو اُهي هئا مراد علي مرزا، غلام حسين شيخ، محمد انور بلوچ، سڪندر بلوچ ۽ اسان جي انهيءَ سموري ٽيم جو سرواڻ هو جناب عنايت بلوچ! جن جن پروڊيوسرن جوهتي مون ناتو ڪنيو اهي سڀ مون کان وڏا ۽ سينيئر هئا. پر مون هنن وٽان اِهوئي سکيو تہ:

> اگر خدمت ڪرڻ جي ناهہ طاقت طالب المولىٰ،
> تہ پوءِ دنيا ۾ مخدومي وڏو منصب تہ ڪونهي ڪو.

يعني هاڻي انهن سينيئرن جي پير وکن تي هلندي ريڊيو ۾ اسان کي پنهنجو وارو وڄائڻو هو. مون ان خدمت لاءِ پنهنجي استاد غلام حسين شيخ ۽ محمد انور بلوچ کان متاثر ٿي سنڌي موسيقيءَ جي فروغ لاءِ پاڻ ملهائڻ جي ڪوشش ڪئي. اسان جي انهن سينيئرس، گائڪن ۽ گائڪائن جي پينل کي عابده پروين کان وحيد علي ۽ انور حسين وسطڙي تائين آندو

هو ۽ مون ان ۾ اضافو اِهو ڪيو ته پنهنجي هر عمر فنڪارن ڪي پنهنجي ڊائريڪٽر عنايت بلوچ جي اجازت سان متعارف ڪرائڻ شروع ڪيو. فهرست اهڙن مون پاران متعارف ٿيندڙ فنڪارن جي تمام ڊگهي آهي، ان ڪري صرف چند نالا ڏيو: فوزيه سومرو تاج مستاني، صنم ماربئي، امبر مهڪ، مهتاب بلوچ، سحرش ميمڻ، ممتاز لاشاري، صادق فقير، شفيع فقير، بادل راهي، الهداد زرداري، اڪبر خميسو الفوزي وارو، امير علي، ذوالفقار علي، مظهر حسين ۽ اقرار وحيد علي ۽ پهريون پيرو نئين ڪيپ جي جن شاعرن جي شاعريءَ کي ريڊيو حيدرآباد تان فنڪارن جي آواز ۾ رڪارڊ ڪيم، اُهي هئا: سوز هالائي، اياز گل، ادل سومرو بلاول اوڍو مانيڪو اوڍو اسحاق سميجو ذوالفقار سيال، علي دوست عاجز اقبال رند ۽ ٻيا بہ لاتعداد

سنڌيءَ ۾ نون ۽ ڪثرت سان پيدا ٿيندڙ شاعرن تي سنڌي ٻوليءَ جا نقاد ناخوش آهن. آئون خوش ٿيندو آهيان. چوندو آهيان، جيترا گهڻا شاعر پيدا ٿيندا، اوترو ٻوليءَ جو ڦهلاءُ وڌندو سو مون بہ اٿين ئي ريڊيو تان سوين نوان وچتا ۽ راڳي متعارف ڪرايا. جيئن لوڪ، جديد ۽ ڪافي ڪلام جي اهڙن گائڪن جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ جا نت نوان ٻول ٻُرندا رهن.

منهنجو ويساهہ آهي تہ ماضيءَ جا مقبول گيت، لوڪ گيت "مور ٿو ٽلي راڻا"، "منهنجو ملڪ ملير"، "يار ڏاڍي عشق آتش"، "عشق هاڻي ڪجي ڪنهن سان"، "ڪارون وس ڪيام"، "زاري تہ زاري"، "ايندو سڄڻ سائين الا منهنجو ايندو"، "ڏند تہ موتي محبوب جا"، "جبل متي جُهڙ"، "پرچن شال پنهوار"، "عمر مون نٿا وسرن ويڙهيچن جا واڙا"، "تڙي پوندا ٿاريئين"، "هُن ڪٽي نيڻ نهاريو تہ مري ويندا سين"، "تون جو ايندين رات..."، "شيدي باشا هر باشا"، "منهنجو جنڊالڙو ڏي تہ ڪيڏڻ وڃان"، "ڏڳو پير پيران"، "ونې ايندو ولڙ اڄ ڍولڻو"، "لوڻو مان کي آڻي ڏي"، "جيڏل شال جڙي رهين" ۽ برابر تہ اهڙن ڪلام جو ڪريڊٽ انهن جي راڳين ۽ موسيقارن ڏانهن بہ وڃي ٿو پر جيڪڏهن ريڊيو پاڪستان ۽ خاص ڪري ريڊيو حيدرآباد جا سنڌي ٻوليءَ جا عاشق ۽ فدائي پروڊيوسر انهن اسمن کي رڪارڊ ڪري نشر نہ ڪن ها، تہ هڪڙي دنيا سنڌي موسيقيءَ جي انهن املهہ آئٽمن کان شايد اڄ تائين بي

خبر ۾ محروم ٿي رهي ها.

پيارا ساٿيو! ريڊيوپاڪستان، جن ٽن بنيادي نقطن تي پنهنجا پروگرام تيار ڪندو آهي، اُهي آهن: بامقصد تفريح مهيا ڪرڻ، سماج جي سکيا ڪرڻ ۽ ان کي باخبر رکڻ.

باخبر رکڻ جي حوالي سان ريڊيو پاڪستان مقامي ۽ ڏيهي سطح تي بين ٻولين سان گڏ سنڌيءَ ۾ به 'خبرنامو' نشر ڪندو آهي. جيتوڻيڪ سنڌيءَ ۾ اهڙي ابتدا ڪراچيءَ مان شاهه بيبيءَ ڪئي، پر سنڌيءَ ۾ خبرن کي پُراثر انداز ۾ ريڊيو تان ڪيئن نشر ٿيڻ گهرجي، اُن جو انداز ڪامران پٺي طئي ڪيو. ڪامران پٺي، ڇاڪاڻ ته ابتدا ۾ اسٽيج ۽ ريڊيو ڊرامن سان وابسته هئو. ان ڪري هُن خبرن پڙهڻ جو ڊرامائي انداز اختيار ڪيو ۽ خالص معياري لهجي ۽ زير زبر جي ڇنڊڇاڻ سان خبرن پڙهڻ جو موجد بڻيو ۽ اهو به ڪامران پٺي ئي هو جنهن جي ٻولي شناسي سبب ريڊيو ٽڙُ ۽ نج نبار سنڌيءَ ۾ هڪ منفرد انداز کي دريافت ڪيو. مثال طور سلام ڪرڻ پنهنجو نالو وٺڻ، مکيه مکيه خبرن جي اختصار ٻڌائڻ کان پوءِ هن جيڪي لفظ رواج ۾ آندا، اُهي هئا:

"هاڻي اوهان پيرائتيون خبرون ٻڌندا..." ريڊيو تان خبرن پڙهڻ جو هن نه فقط اهو انداز سنڌيءَ ۾ متعارف ڪرايو پر ان ڏس ۾ خبرن جي ٻوليءَ جي معيار تي به خاص ڌيان ڏنو.

هاڻي جڏهن پرائيويٽ چينلن جي سنڌي خبرن ۾ ٻوليءَ، لهجي ۽ انداز کي ٻڌبو آهي، تڏهن ريڊيو تان پيش ٿيندڙ خبرن جي ٻوليءَ جي معيار کي سلام ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

انهيءَ ڏس ۾ وڌيڪ عرض ڪندو هلان ته نشريات جي ابتدا وقت جڏهن ريڊيو تان خاص خاص پروگام جو تفصيل ٻڌائبو هو ته اردو جي تتبع تي چيو ويندو هو: "حاضر آهي اسان جي اسٽيشن تان نشر ٿيندڙ پروگرامن جو خلاصو". نهايت جلد اسان واري نئين ڪيپ لفظ 'خلاصو' ڇوڙ بند ڪرايو ۽ رائج ڪرايو: "حاضر آهي اڄوڪي نشريات ۾ پيش ٿيندڙ پروگرامن جو "وچور". يا ڇوڙ شروع ڪرايو: "اڄ پيش ٿيندڙ پروگرامن جو

سنڌ، ڪڇ ۾ هن ريت آهي“.

سنڌي ٻوليءَ جا سهڻا سيبتا لفظ ڪتب آڻڻ به هڪ وڏو جهاد آهي، جيڪو اسان مان هر ڪنهن کي ڪرڻ گهرجي. خاص ڪري ٻوليءَ سان لاڳاپيل ادارن تي اهڙو فرض وڌيڪ آهي. اڄ جڏهن دنيا گلوبل وليج جي شوشي جي نرغي ۾ آهي ۽ هر ٻوليءَ ۾ هڪ نئين ٻوليءَ جو ڪلچر جُڙي رهيو آهي ۽ هر ٻوليءَ آڏو نوان چئلنج آهن. تڏهن سنڌي ٻولي به پرنٽ ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا ۾ مونجهاري جو شڪار ٿي رهي آهي. هڪ پاسي پرائيويٽ چئنل اُن جي بگاڙ ۾ اضافو ڪري رهيا آهن ته ٻئي پاسي سنڌي ٻوليءَ جي هڪ برک عالم پنهنجي تحقيق ۾ ’چنڊ‘ کي ’چنڊر‘ ۽ ’ڪنڊ‘ کي ’ڪنڊر‘ لکڻ کي رواج ۾ آڻڻ لاءِ زور پريو . هاڻي ڪو ڀاڻ ٻڌائي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ ئي معياري لهجي تي زور ڏيڻ جي ضرورت آهي يا ورهاست ڪرڻ جي! جيڪڏهن ميڊيا ٽان هرڪو پيو پنهنجي انداز ۾ ڳالهائڻ تي زور ڀريندو ته ان جي نتيجي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌارو ٿيڻ بدران مونجهارا پيدا ٿيندا.

آئون ڀانئيان ٿو ته جيا به ٿي پوي، ريڊيو ڪالهه به سنڌي ٻوليءَ جو محافظ هو ۽ هاڻي به آهي ۽ اڳتي به اهو فرض ريڊيو ئي نڀائيندو ۽ نج ٻوليءَ جي حفاظت ڪندو رهندو. توڻي جو اڄ هر طرف کان هڪڙو آواز عام جام پيو ٻڌبو آهي ته ريڊيو اجوڪي دنيا ۾ هڪ آئوٽ ڊيٽيڊ (مدي خارج) ميڊيم آهي، پر تڏهن به اهو مڃڻو پوندو ته ريڊيو سنڌ جي ٻوليءَ جي خدمت ڪئي آهي ۽ ڪندو رهندو. جيڪي سرڪاري، غيرسرڪاري ٽي وي چينل ٻوليءَ جي بگاڙ جو حصو بنجڻ نٿا چاهين، انهن کي به ريڊيو جي ان مثالي ڪردار جي پوئواري ڪرڻي پوندي

ISBN: 968_8194_01_0

SINDHI BOLI

Research Journal

Editor:	Dr. Fahmida Hussain
Asst. Editor:	Khalid Azad
Composing & Graphics	Assadullah Bhutto
Edition:	First, 2008
Quantity:	1000
Price:	Rs 60/=
Published by:	Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-3
Fax:	022-9240051
E-mail:	sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	Sindhi Adabi Board Press, Jamshoro

SINDHI BOLI

Research Journal

Editor:
Dr. Fahmida Hussain

Sindhi Language Authority
Hyderabad

21st Century

Vol.1: Issue I: Sept. 2008

SINDHI BOLI

Research Journal

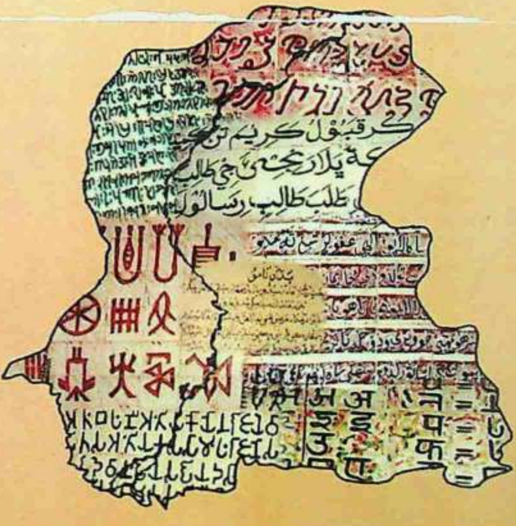

SINDHI LANGUAGE AUTHORITY
HYDERABAD